

השבויים הארצישראלים בשבי הגרמני

יואב גלבר

למעלה מ-1,500 מן המתנדבים ביישוב לצבא הבריטי נפלו בשבי, רובם המכריע במערכות יוון וכתרים באביב 1941, ושנות המלחמה הבאות עברו עליהם במחנות שבויים ובקבוצות-עבודה בגרמניה. מקצתם נשבו במדבר המערבי ותקופת שביים היתה קצרה יותר – במחנות שבויים של הצבא האיטלקי, בלוב או באיטליה. רבים ניסו להימלט מן השבי. ליישוב היתה פרשת השבי זעזוע קשה, ומבחן ליכולת מוסדותיו לדאוג לשלום המתנדבים. השבויים היו הקרובים ביותר מבני היישוב לשואה שהתחוללה באירופה, ובראשית שביים התעורר החשש פן יהיה גורלם כגורל אחיהם שם. להם עצמם ולחבריהם לנשק מצבאות בנות-הברית היתה תקופת השבי גם מבחן למערכת היחסים בין יהודים לגויים ובין היהודים לבין עצמם.*

מחנות המעבר ביוון

מעמד הכניעה והנפילה בשבי היה משפיל ומדכא לאלפי הגייסות שנותרו בליל ה-28-29 באפריל 1941 על חוף קאלאמאטה (Calamata) בדרום הפלופונס.¹ אף שיחסי הכוחות במקום הצביעו על עדיפות גדולה לבריטים, ועתידות היו לעבור עוד שעות ארוכות בטרם יגיע לאזור כוח גרמני ממשי, הוחלט בחיפזון על כניעה. מרבית הגייסות בחוף היו בלתי-לוחמים; לחלק ניכר מהם לא היה נשק ותחמושת, ורובם לא היו מאומנים היטב. לא היתה אספקה, וחילים רבים כבר היו במצב של רעב. התפוררות מסוימת החלה כבר ביום הקודם, כאשר מפקדים וחילים החלו לחפש דרכים להימלט מן המקום בכוחות עצמם – בסירות קטנות ורגלית לאורך החוף.² יום נוסף של שהייה בשטח, חשופים להפצצות מן האוויר, היה מגביר

* דיון בפרשת השבי כרוך בעיון במקורות גרמניים, בריטיים ועבריים. החומר הגרמני מורכב ממסמכי היחידות הגרמניות שפעלו ביוון. מסמכים אלה נפלו שלל בידי צבא ארצות-הברית בתום המלחמה והועברו לארכיון מסמכי השלל באלכסנדריה וכיום הם מצויים בארכיון הצבאי הגרמני בפרייבורג (Bundesarchiv, Militärarchiv, להלן – BA-MA) ובארצות-הברית נותרו העתקים מצולמים בלבד. החומר הבריטי מצוי בחטיבות שונות של תיקי משרד המלחמה (W.O.) בארכיון הממלכתי הבריטי – Public Record Office (להלן – PRO), ובמיוחד בחטיבה W.O.224. יומנים, עיתונים פנימיים וכו' שנכתבו בידי השבויים עצמם – רוכזו ונקברו באדמת מחנה לאמסדורף סמוך לפינויו, ואבדו. מכתבי השבויים היו נתונים לצמזורה קפדנית, ולכן הם מהווים מקור מוגבל למדי. כמה מתיקי חטיבת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית (S-25) בארכיון הציוני המרכזי (להלן – אצ"מ) מרכזים את ההתכתבות שניהלה הסוכנות בענייני השבויים. תיק ההתכתבות של ממשלת המאנדאט בענייני השבויים מצוי בגנזך המדינה (להלן – ג"מ). עיקר החומר מן הצד היהודי מתמצה בדו"חות שמסרו השבויים לאחר שובם ובספרות זיכרונות שנכתבה מאוחר יותר. בתיקי ועדת הפיצויים (להלן – ו"פ) ששולמו על-ידי הגרמנים לשבויים, ואשר פעלה בסוף שנות ה-50 וראשית שנות ה-60 יש רשימה שמית של השבויים, וכן תיקים אישיים המכילים חומר רב יותר של השבויים-הבורחים. חומר נוסף מצוי בארכיון מפלגת העבודה (להלן – אמ"ע) וכן בארכיון תולדות ההגנה (להלן – את"ה).

¹ על החיילים הארצישראלים במערכת יוון וכתרים עד לכניעה ולנפילה בשבי, ראה י' גלבר, ספר תולדות ההתנדבות, כרך א', ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939-1942, ירושלים, 1979, עמ' 366-405 (להלן – גלבר).

² ראה למשל יומונו של קפטן קרני, ליום 29 באפריל 1941, PRO, W.O.217\34, ודו"ח י' שייף על מהלך הפינוי מיוון, שנרשם במצרים ב-21-23 ביוני 1941, ארכיון הקיבוץ המאוחד (להלן – הקבה"מ), תיקי ועדת הביטחון, 1/11א'.



את תהליך הדמוראליזציה, כמעט ללא סיכוי של ממש להצלה משבייה.³ לזאת יש להוסיף גורמים סובייקטיביים של עייפות, תסכול וכושר-מנהיגות לקוי. היו קצינים שערערו על החלטת הכניעה וטענו כי ניתן – גם בתנאים הקשים ששררו אותו בוקר בקאלאמאטה – להילחם יום נוסף בתקווה להתפנות בלילה שאחריו, או לפחות לחפות בכך על רבים שיצליחו להימלט בכוחות עצמם.⁴ בריגאדיר פארינגטון (Parrington), מפקד אזור החוף, עמד על דעתו שיש להיכנע, והורה לכל המסרבים לעזוב מיד את קאלאמאטה, שלא תיגרם פגיעה בנותרים.⁵ מאות קצינים וחיילים לא השלימו עם הכניעה והשבי, עזבו את אזור קאלאמאטה וחיפשו דרכי מילוט בים וביבשה, קודם שתתבסס השליטה והנוכחות הגרמנית בפלופונס. בין אלה היו כמה עשרות חיילים ארצישראלים שניסו את מזלם בקבוצות וכיחידים. חלק מהם נע דרומה, לאורך החוף, בתקווה להשתלט על סירות בנמלי הדייגים הקטנים ולהפליג לכרתים. אחרים העדיפו להסתתר בהרים, ולאחר מכן עשו את דרכם ביבשה לעבר הגבול התורכי, או בסירות בין איי הים האיגאי עד שהגיעו לחוף תורכיה.⁶ לרבים מן הבורחים לא שיק מלם. הם נתפסו על ידי חיילי גרמנים וצורפו לאלפי השבויים שהתמסרו בקאלאמאטה.⁷ אחדים נורו ונהרגו על-ידי כוחות גרמנים שנתקלו בהם.⁸

דרך המילוט יכלה היתה להיות דרכם של מעטים יחסית מבין אלפי החיילים שנותרו על החוף. לפיכך לא עודדו הקצינים הארצישראלים שנמצאו במקום (בן-אהרון, שמעון הכהן וגרשוני) את החיילים ששאלו בעצתם לבחור בדרך זאת. שיקול אחר נגד הבריחה היה החשש מפני יחסם של הגרמני לשבויים יהודים. הקצינים העריכו כי החיילים היהודים יהיו בטוחים יותר אם יפלו בידי הגרמנים במרכז ויחד עם הבריטים, וחששו לגורלם של יחידים שייפתסו בידי הגרמנים בנתיב בריחתם.⁹ מאותן סיבות גם דחו הקצינים הצעות לנסות ולהימלט בעצמם מקאלאמאטה לפני הכניעה. רק אחד מהם, צאן, ניסה והצליח. שלושת האחרים החליטו, ככל הנראה בנפרד, שעליהם להיות עם חייליהם במעמד הקשה של הנפילה בשבי, ולחלוק עמם את גורלם לאחר מכן. כבר ב-28 באפריל הודיע הקצין גרשוני לחייליו, כי אם לא יוכלו כולם להתפנות בלילה, הוא מתנדב להישאר.¹⁰ למחרת בבוקר, לאחר כישלון הפינוי ועל סף הכניעה, השיב בן-אהרון לחבר שיעץ לו לברוח: "אם נפל בגורלן

³ י. יעקובי, "מארץ-ישראל לשבי הגרמני", עבודת מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, 1976, עמ' 105-107 (להלן – יעקובי).

⁴ תחקירו של קולונל רנטון, מפקד החפרים ביוון שנמלט מקאלאמאטה והגיע למצרים, W.O.201\7246; וכן Major E.H. Rhodes-Wood, *War History of the Royal Pioneer Corps, Aldershot, 1960*, p. 104.

⁵ יעקובי, שם, עמ' 96-98.

⁶ C. Buckley, *Greece and Crete 1941*, Official History of the Second World War, United Kingdom Series, London, 1952, p. 136; G. Long, *Australia in the War*, Vol. II: Greece, Crete and Syria, Canberra, 1953, pp. 185-190.

⁷ פ' יורדן, *בריחתי מן השבי*, עין-חרוד, תש"ה, עמ' 60-63 (להלן – יורדן).

⁸ מכתב תנחומים רשמי למשפחת סרג'נט גולדמן, ג"מ, D\32\44. גולדמן נתפס ונהרג ב-29 באפריל 1941.

⁹ עדות ש' סקר וא' אסיר בתחקירם לאחר הגיעם לארץ, יוני 1941, אצ"מ, S-25\9263.

¹⁰ דו"ח שיף, שם.



של היחידות העבריות להיות בשבי, לא אפרוש מהן. צעד בצעד אלך אתן".¹¹ הקצינים הבריטים גרסו אחרת. רובם המליצו בפני הארצישראלים על בריחה ואף עודדו אותם לכך. אחדים אף הציעו להם להצטרף אליהם בניסיון הבריחה. לעומת זאת התרחקו מהם הקצינים הבריטים שהחליטו להישאר וליפול בשבי. בן-אהרון תולה יחס זה בחששם, שבאם יישבו יחד עם חייליהם היהודיים יזכו ליחס שיקבלו אלה, והרי יחסם של הגרמנים ליהודים היה ידוע רבים עוד לפני המלחמה.¹² אין ספק שהיו גם מחשבות כאלה, אולם בעיקר יש לתלות את ההיבדלות במערכת היחסים שנוצרה בפלוגות עוד בחודשים שקדמו למערכה ביוון, ושעמדה בסימן ריחוק וניכור בין בריטים ליהודים, ובין אנשי צבא הקבע למתנדבים. בשעה קשה זו העדיפו הקצינים הבריטים להימצא במחיצת חבריהם; ניתן להבין זאת גם על רקע האדישות שאחזה באלה שהשלימו מראש עם גורל השבי.¹³

בשעות המעטות שחלפו בין הסתלקות ספינות הפינוי מן החוף לבין הופעת ראשוני החיילים הגרמנים וההתמסרות לשבי בפועל שררה בקאלאמאטה וסביבותיה אנארכיה גמורה. היו שמיהרו להתפרק מן המתח של אימי הימים האחרונים,¹⁴ אחרים ניסו להתאבד. קבוצה גדולה של חיילים ארצישראלים התרכזה סביב בן-אהרון:

"יחידי הייתי מבין הקצינים וסביבי ים גועש ורועש, אנשים שמצב-רוחם גובל עם טירוף-דעת, ולא ידעתי מה לעשות ואנה אנו באים. הסתכלתי ביחידות הבריטיות הסמוכות וראיתי את אשר הם עושים, כי הן לא היה לי מעודי ניסיון של שבי... פקדתי על המחנה שסר למשמעתי להתקדש לקראת הכניעה... התגלחנו, ניקינו את הבגדים, ניסינו לצחצח איכשהו את הנעליים, השמדנו את הנשק והתכוננו לקראת הכניעה. עודנו עוסקים במלאכה זו והנה באו אלינו שליחי 400 חיילים ערבים וביקשונו לצרפם אלינו, כי גם הם נשארו ללא מפקדים... קראתי לסרג'נטיים... פקדתי עליהם להרכיב קבוצות של שלושים איש, הסתדרנו וצעדנו. אני בראש כל המחנה הזה שהלך להסגיר את עצמו לגרמנים. היהודים הלכו תחילה בדיכאון ובאימה ופחד, ואני שהלכתי בראש ספגתי אל קרבי את חיצו הפחד של כולם ולבי היה כמים. התייצבתי בפני המפקד הגרמני והמתורגמן שלו, מסרתי לו ראפורט צבאי מדוקדק על האנשים אשר תחת פקודתי, ואמרתי לו שמעתה והלאה האחראיות על האנשים האלה עליו היא".¹⁵

קבוצה אחרת של חיילים ארצישראלים התרכזה מסביב לקצין גרשוני:

¹¹ ש' סלודש, כבבלי השבי, תל-אביב, תש"ו, עמ' 53 (להלן – סלודש).

¹² בן-אהרון, מכתבים לבני, עין-חרוד, צש"ו, עמ' 20.

¹³ גלבר, שם, עמ' 401-404.

¹⁴ א' ירושלמי, שלושה שברחו, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 29 (להלן – ירושלמי).

¹⁵ בן-אהרון, "בשבי הנאצים", ספר ההתנדבות, נערך על-ידי ז' שפר, ירושלים, תש"ט, עמ' 650.

רבים מבחורינו רצו לאבד את עצמם לדעת. לקצין שלנו גרשוני מגיע אות הצטיינות. הוא עודד את החברים, דיבר עם כל אחד ואחד, והציל רבים ממוות. דבריו השפיעו גם על אלה שהתייאשו כבר לגמרי...".¹⁶

יעדם הראשון של אלפי השבויים היתה מכלאה ארעית שהוקמה ברחבה גדולה בנמל קאלאמאטה. היחידות הגרמניות התחילו בסריקת הרכסים שמעל העיר ואזור החוף ועוד באותו יום גילו כמה קבוצות בורחים.¹⁷ החרדה מפני המפגש עם הגרמנים בסיטואציה של שובים ונשבים נתגלתה בינתיים כפחד-שווא. חיילי הדרג הלוחם שריכזו את השבויים לא הטרידו את עצמם יתר על המידה בחקירות, וממילא לא עמדו על עובדת הימצאם של מאות יהודים בין שבויהם.¹⁸ גם במקרים הספורים, שחיילי ארצישראלים יוצאי גרמניה ניסו להזדהות בפני מכריהם משכבר הימים שגילו בין שוביהם, לא גילו אלה האחרונים עניין מיוחד בהם.¹⁹

הדיוויזיה הגרמנית החמישית, שקיבלה את האחריות למכלאת השבויים בשעות הבוקר המאוחרות של ה-29 באפריל, עסקה בהם יממה אחת בלבד. מעדויות החיילים הארצישראלים לא נראה שנערכו במכלאה חקירות כלשהן, אולם קצין המודיעין של הדיוויזיה בכל זאת ערך בדיקה כללית, אולי בשיחה עם הקצינים הבכירים יותר מבין השבויים, ודיווח לקורפוס:

"חקירת השבויים שנתפסו בקאלאמיי הביאה לתוצאות הראשוניות הבאות:

קביעה מדויקת של השתייכות הגייסות היתה עד כה בלתי אפשרית, שכן כמעט כל הנחקרים סירבו למסור את מספרי הדיוויזיות והרגימנטים.

המספר הכולל של השבויים עולה על פי הערכה ל-8,000 איש, ומורכב פחות או יותר כדלקמן:

2,000 אנגלים מבני האיים [הבריטים], ביניהם חלק קטן ביותר של גייסות לוחמים. הרוב הגדול הם אנשי חיל הקשר, אנשי הנדסה וטכנאים אחרים, מובילי בהמות וכו', ביניהם 113 קצינים.

1,300 אוסטרלים וניזילנדים (גייסות לוחמים, ביניהם 55 קצינים).

1,200 חיילים-פועלים [חפרים] מקפריסין, ביניהם 3 קצינים.

1,350 ארצישראלים (חציים יהודים וחציים ערבים), ביניהם 2 קצינים.²⁰

¹⁶ פרוטוקול תחקיר השבוי הנמלט בן-גרשון, 20.8.1941, אמ"ע, תיק 1101, עמ' 1.
¹⁷ תחקיר בן-גרשון, שם; בן-נדב, "בנדודי השבי והבריחה", ספר ההתנדבות, עמ' 584. על קבוצה אחרת של בריטים, אוסטרלים וארצישראלים שנתפסו באותו יום ראה יורדן, שם, עמ' 60-68.
¹⁸ זאת על פי שאלון שהציג יעקובי (שם, עמ' 104) לקצין ידטקה (Jädtke), אשר שירת בכוח הגרמני שפעל בקאלאמאטה ב-28-29 באפריל 1941.

¹⁹ סלודש, שם, עמ' 56.
²⁰ קצין המודיעין של דיוויזיית השריון ה-5 למודיעין הקורפוס ה-40, 29.4.1941, BA-MA, AOK 12, 7509113, 29.4.1941, /



באותו יום הועברו השבויים בקאלאמאטה מאחריות הדיוויזיה לאחריות הקורפוס. הוקמה מכלאה חדשה במחנה צבאי יוני בפאתי העיר, ואליה הועברו כל אלה שרוכזו ברחבת הנמל וה"חדשים" שנתפסו בהרים ולאורך החוף.²¹ היתה זו למעשה רחבה מגודרת ובתוכה כמה צריפים. נדחסו לתוכה כ-10 אלפים שבויים, ללא כל סידורי לינה, תברואה ואספקת מים או מזון אפילו למספר קטן הרבה מזה. הבעיה המטרידה ביותר היתה הרעב. שבויים רבים היו רעבים מזה כמה ימים. הלם השבי הדחיק לזמן-מה את מצוקת הרעב, אולם זו שבה והתעוררה משהתרגלו האנשים למצבם החדש.²²

חללים נוספים נפלו כאשר הזקיפים הגרמנים התירו להביא מים ולקנות מצרכי מזון אצל רוכלים יוונים שהצטופפו ליד הגדרות. הסתערות השבויים הרעבים והצמאים לעבר הגדרות הבהילה את הזקיפים, וכמה מהם פתחו באש על ההמון. כמה שבויים נהרגו בחצר, ובאחד הצריפים שכדורים חדרו אליו.²³ הרעב נמשך. בשלושת ימי השבי הראשונים הסתפקו הגרמנים בחלוקה אקראית של תה או נוזל דמוי-מרק, בנקודת-חלוקה אחת לכל רבבת השבויים. נקודת-חלוקה זו שימשה זירה להתלקחות מריבות בין בריטים ליהודים על רקע העמידה בתור וסדר הקדימויות בחלוקה.²⁴ תקריות כאלה, ניסיונות של כמה שבויים ארצישראלים דוברי-גרמנית להתיידד עם שומריהם או להחניף להם, ושמועות – ככל הנראה בלתי-מבוססות – על קיומם של סוכנים גרמנים בין השבויים, העלו אצל כמה שבויים כבר בשלב מוקדם זה של השבי מחשבות על הדרכים להבטיח עמידה נאותה מבחן זה:

"... לא ידענו בדיוק איך לפעול וכיצד להתכונן, לא ידענו מה לעשות, אבל עמוק מן התודעה צפה ועלתה הרגשת ניחוש מה לא לעשות: לא להתחנף לשונאי-עמנו אלה. לא לבוא אתם בקשרים. לא לבקש מהם כל זכויות. לא לשוחח אתם. לא לדבר גרמנית. אלה היו ה"לאוין" העיקריים... ואותם גילינו איש לאיש וקבוצה לקבוצה."²⁵

הקצינים הארצישראלים הוחזקו בנפרד מן החוגרים, ומן הנמנע היה לכפות קוד התנהגות זה מכוח סמכות צבאית. הדרך היחידה להבטיח התנהגות מכובדת של השבויים היתה בכוח ההסכמה הכללית על קו ההתנהגות ולחץ חברתי על הסוטים ממנו. הרכבן האנושי-החברתי של היחידות והמתחים שנבעו ממנו מאז תחילת השירות, הערימו מלכתחילה קשיים רבים בדרך לגיבוש הופעה מלוכדת של השבויים.

ב-1 במאי הוחל בהעברת קבוצות של שבויים מקאלאמאטה, בקצב של 1,000 איש ליום, למחנה חדש בעיר קורינת (Corinth) שעדיין לא היה מאורגן כהלכה. למעשה כבר פעלה

²¹ יורדן, שם, עמ' 68; עדות (ללא חתימה) של שבוי-נמלט, את"ה, 33/3, עמ' 3-4.

²² סלודש, שם, עמ' 58.

²³ שם, עמ' 59; יורדן, שם, עמ' 69-70, העדות באת"ה, 33/3, עמ' 4.

²⁴ יורדן, שם, עמ' 70.

²⁵ שם, עמ' 69, וסלודש, שם, עמ' 55.

במקום מכלאה זמנית מיום 25 באפריל, והוחזקו בה כמה מאות שבויים בריטים שנשבו אותו יום.²⁶ ההנחיות לגבי היחס לשבויים במחנה קורינת היו נוקשות:

"למחנה השבויים יישלחו רק אנגלים [הכוונה במונח זה היתה לכל 'בני האימפריה', להבדיל מיוונים ויוגוסלאווים]. לשבויים האנגלים, ובמיוחד לקצינים, יש להתייחס בכל התוקף כאל שבויים. אסור להשאיר לקצינים האנגלים את נשקם האישי. יש למנוע בכל האמצעים בריחה של שבויים. את השבויים האנגלים יש לחלק מיד לקבוצות-עבודה. עליהם לבנות מחדש כל מה שהרסו [דרכים, גשרים וכו']".²⁷

הביצוע לא היה כל-כך חד-משמעי כמו לשון הפקודה, וגם לא תאם אותה בדיוק. העברת השבויים החלה לפני המועד המתוכנן, ולקורינת נשלחו גם כ-1,600 שבויים יוגוסלאווים. ארגון קבוצות העבודה התעכב, וכמוהו גם אספקת המזון לשבויים. ב-2 במאי נמנו בקורינת 198 קצינים ו-5,923 חוגרים משבויי הצבא הבריטי.²⁸ שבויים מקאלאמאטה וממקומות אחרים בפלופונס הוסיפו לזרום לקורינת. "קבלת הפנים" היתה נוקשה, כיד הדמיון הטובה על המש"קים הגרמנים במקום.²⁹ תנאי החיים, כפי שמיהרו הבריטים ה"וותיקים" במקום להסביר לחדשים, היו גרועים מאוד. מנות המזון היו זעומות: ביסקוויט איטלקי אחד ליום... כעשרה זיתים, חתיכה לאקרדה, לפעמים גריסים, אורז לבשל מרק, מנה למאה איש".³⁰ הרעב במחנה הלך וגבר והציק עד כדי אבדן כל מעצורים כשמדובר היה בהשגת אוכל.³¹ בתוך מערכת לחצים כזאת החריפו גם היחסים על רקע לאומי, בין יהודים ואחרים לבין הבריטים, שלא היו מן המשופרים גם קודם לנפילה בשבי.³²

לאחר זמן התירו הגרמנים לפתוח במחנה שוק, ושבויים שנמצא ברשותם כסף יווני יכלו לרכוש פולים, ולעתים גם פירות, אצל רוכלים יוונים. קצינים בריטים חילקו כסף לחיילים ופיקחו על מהלך המסחר בשוק.³³ תנאי התברואה במחנה היו גרועים ביותר, ובמהרה פשטו בו מגפות כינים, דיזנטריה וקדחת.³⁴

השבויים התגוררו בסוכות שבנו מפחים, קרשים וגרוטאות שמצאו בשטח, או במחילות שחפרו לעצמם בחול. יחסם של השומרים הגרמנים לשבוייהם לא היה רע בדרך כלל, ולא היה כל יחס מיוחד ליהודים, אולם היו זקיפים שמיהרו ללחוץ על ההדק משנראה להם כי מתחוללת מהומה או נעברה עבירה על הוראות המחנה הנוגעות למניעת בריחות.³⁵

²⁶ ירושלמי, שם, עמ' 34.

²⁷ הוראת מפקדת הקורפוס ה-40 בעניין איסוף ואבטחת שלל וריכוז השבויים, 1.5.1941, BA-MA, XLAK, 11652.

²⁸ דו"ח על מספר השבויים בקורינת, 2.5.1941, שם.

²⁹ סלודש, שם, עמ' 61; יורדן, שם, עמ' 73; תחקירו הנ"ל של בן-גרשון, עמ' 2; ירושלמי, שם, עמ' 34.

³⁰ סלודש, שם, עמ' 62; יורדן, שם, עמ' 73-74; ירושלמי, שם, עמ' 35-36.

³¹ ירושלמי, שם, עמ' 37-38, וסלודש, שם, עמ' 63-64.

³² בן-אהרון, ספר ההתנדבות, עמ' 651.

³³ יורדן, שם, עמ' 74-75; ירושלמי, שם, עמ' 39; סלודש, שם, עמ' 64.

³⁴ יורדן, שם, עמ' 77; ירושלמי, שם, עמ' 38; תחקיר בן-גרשון, עמ' 3.

³⁵ העדות הנ"ל (הערה 21) באת"ה, 33/3, עמ' 5-6.

בסך הכל הגיעו למחנה קורינת 11,100 שבויים. החלוקה לקבוצות-משנה ("מאות") היתה מבוססת על ההשתייכות הלאומית. לפי המניין הגרמני נמנו במחנה 2 קצינים ו-1,907 חיילים ארצישראלים.³⁶ הספירה כוללת גם את השבויים הערבים, ולא נמצאה אצל הגרמנים סטאטיסטיקה נפרדת ליהודים וערבים, אולי משום שהתקשו להבדיל בין הערבים ליהודים בני עדות המזרח.

מפלט ארעי מן התנאים הקשים ששררו במחנה מצאו כמה שבויים ביציאה לעבודה. לא היתה זו עבודת-כפייה כמקובל בגרמניה גופא, אלא עבודת שירותים במתקנים שונים של הצבא הגרמני ביוון; מטבחי בתי-חולים, מצבורי שלל, פריקה וטעינה במחסני אספקה וכיוצא בזה. היו שבויים שהועסקו בסילוק פצצות ונפלים שהיו פזורים בשטח. ההירארכיה הצבאית נשמרה בקפדנות בתחום זה. קצינים לא יצאו לעבודה, סמלים שימשו כממונים על קבוצות וכסדרני-עבודה, והחיילים הפשוטים עבדו. הארצישראלים קיבלו חובה זו ברצון: "העבודה זימנה פעמים משהו מצורכי-אוכל ותלבושת, והיא פתחה פתח תקווה להימלט".³⁷

לאחר כמה ימי התשה החלו הגרמנים בחקירה מסודרת ושיטתית של השבויים. חקירת השבויים הארצישראלים היתה בדרך כלל שגרתית, אם כי לעתים ניסו החוקרים להיטפל לנחקרים, ובמיוחד ליוצאי גרמניה שביניהם.³⁸

חקירת הקצינים היתה ממושכת יותר, ולוותה גם בעלבונות והתבדחויות תפלות.³⁹ בדרך כלל נשאל כל חייל למקום הולדתו, וכמה זמן הוא חי בארץ-ישראל. יודעי גרמנית נשאלו שאלות נוספות. אחדים מיוצאי גרמניה שימשו כמתורגמנים בחקירות, והתנהגותם הקניטה שבויים אחרים, שהאשימו אותם בחנופה לגרמנים.⁴⁰ את תחילת החקירות ייחסו השבויים הארצישראלים ל"ביקורו של הימלר במחנה".⁴¹ "הימלר" זה לא היה ככל הנראה אלא אوبرסטלוטננט האנשטיין ממפקדת הארמיה הגרמנית ה-12, שערך ב-18 במאי ביקור במחנה קורינת. נלוו אליו עיתונאים גרמנים וניטראלים אשר שוחחו עם השבויים ופרסמו את רשמיהם בעיתונות הגרמנית. מרוב ביקורים וההמולה מסביבם סברו כנראה השבויים שמדובר באישיות רמת מעלה ביותר.

הקצין הגרמני מצא כי "הניהול הארגוני של המחנה הוא טוב". מפקד יחידת השמירה דיווח לו כי חייליו יוכלו למלא את תפקידם רק עוד שבועיים נוספים, ואז יזדקקו למנוחה. לעומת זאת מצא המבקר כי "מצב בריאותם של השבויים שפיר בהחלט (ausgesprochen gut) ומצב

³⁶ דו"ח ביקורת במחנה קורינת של מפקד ה-פלדקומנדנטור 569, 17.5.1941, BA-MA, AOK 12, 75091\3.

³⁷ יורדן, שם, עמ' 76-80; תחקיר בן-גרשון, עמ' 4.

³⁸ יורדן, שם, עמ' 88-89; סלודש, שם, עמ' 64-66. לא כל השבויים נחקרו, שכן ירושלמי ביזכרונותיו אינו מזכיר כלל את דבר החקירה.

³⁹ בן-אהרון, מכתבים לבני, עמ' 26-27.

⁴⁰ העדות באת"ה, 33/3, עמ' 7-8.

⁴¹ סלודש, שם, עמ' 64-65. לפי י' קרלנבוים (אלמוגי), "הוא הופיע ביום השלישי ובא בדברים עם הבריגאדיר הבריטי אשר השיב להימלר בעזות. מיד אחרי זה פתחו בשיטה של התעללויות, לא פיסיות אלא רוחניות", ספר ההתנדבות, עמ' 628.

התזונה טוב באותה מידה". לפיכך הורה למפקד לשנות את יחסו האישי לשבויים, ואסר עליו "לגלות כל רכות, התחשבות או הליכה לקראת השבויים". כללית התרשם כי הדאגה לשבויים מופרזת, והם עצמם כפויי-טובה. הוא מספר, למשל, שהזמינו עבורם כדורי-משחק בשגרירות הגרמנית באתונה, ואילו הם טענו "שקודם יש לשפר את המזון הניתן להם, ואז יוכלו גם לשחק כדורגל".⁴²

למחרת, כפי שכותב סלודש בזיכרונותיו, הוחל בחקירות. החוקרים הגרמנים התעניינו בשאלות-יסוד של החיים בארץ-ישראל – ההתיישבות היהודית, המצב הכלכלי והיחסים בין אנגלים, יהודים וערבים. הם ביקשו לעמוד על מניעי ההתנדבות לפלוגות החפרים, על תנאי השירות בהן, מקורות כוח האדם שלהן, היחסים עם ערבים בפלוגות מעורבות ועם הפיקוד הבריטי ויחסם של השבויים הבריטים ליחידות אלה.⁴³ כמה מניצולי השבי הדגישו בעדויותיהם את התשובות הישירות והגאות שניתנו לחוקרים כאשר נשאלו השבויים על מניעי התגייסותם. לעומת זאת טען שבי נמלט אחר כי "אנו החדרנו לגרמנים את ההכרה, שהלכנו לצבא מתוך הכרח. הסברנו להם שבארץ משבר גדול בפרדסנות וכולנו היינו מחוסרי-עבודה".⁴⁴ נראה שהחוקרים הגרמנים השתכנעו יותר מבעלי הגישה השנייה, שכן דו"ח מסכם של חקירת השבויים היהודים מציין כי:

... המצב הכלכלי הקשה היה הסיבה שבגללה התגייסו היהודים לפלוגות העבודה האנגליות. הם קיבלו מזון מצוין ומשכורת (700 דראכמות לשבוע). נוסף לכך קיבלו הנשואים תמיכה משפחתית של 6 לירות בחודש. לפלוגות העבודה התגייסו כמו-כן שוטרים-עוזרים [נוטרים] שאחרי סיום המהומות בארץ-ישראל נאלצו ברובם להתגייס.⁴⁵ המידע הצבאי ששאבו החוקרים הגרמנים משבוייהם הארצישראלים אכן היה מבוטל. אותם חיילים ששוכנעו "לדבר" ידעו מעט, וידיעותיהם כמעט שלא חרגו אל מעבר לגבולות היחידה שאליה השתייכו.

החוקרים התרשמו כי דעתם של הנחקרים על הבריטים אתם שירתו לא היתה חיובית, ואם כי הסתייגו ממהימנות תשובותיהם ציינו כי העובדה שנשאלו – בנפרד – שאלות זהות, והתשובות היו קרובות מאוד זו לזו, מלמדת כי יש לקבל את דבריהם.⁴⁶ עניין מיוחד גילו החוקרים, כפי שניתן היה לצפות, ביהודים יוצאי גרמניה מבין השבויים. בהתחלה חששו הללו לגורלם, שמא יטענו הגרמנים כי מעמדם אינו כשל שאר שבויי המלחמה אלא כשל בוגדים במולדתם. היועץ המשפטי של הארמיה ה-12 הגרמנית אכן

⁴² דו"ח אوبرסטלויטנאנט האנשטיין על נסיעתו לקורינת, BA-MA, 18.5.1941, שם.
⁴³ דו"ח מודיעין של הארמיה ה-12 למטה הכללי של צבא היבשה הגרמני (OKH), 7.5.1941, שם, AOK 12, 75091\2.
⁴⁴ ראה גם דו"ח על חקירתו של השבוי חיים לשץ' בתוך דו"ח על תפיסתם וחקירתם של כמה עשרות שבויים באי קיתארה (Kithaera). גם שבויים אלה נשלחו לאחר זמן-מה לקורינת, שם, 75091/3.
⁴⁵ תחקיר בן-גרשון, 20.8.1941, אמ"ע, תיק 1101, עמ' 3.
⁴⁶ דו"ח מודיעין הארמיה ה-12 למחלקת המודיעין ב-OKH על "חקירתם של שבויים מארץ-ישראל", 19.5.1941, BA-MA, AOK 12, 75091\2, שם.
⁴⁶ סיכום תוצאות חקירתם של שבויים ארצישראלים, 5.6.1941, שם.



חקר סוגיה זו, במגמה להגיע לקביעה משפטית שתגדיר אותם כבוגדנית. בחקירתם טענו השבויים כי קיבלו את האזרחות הארצישראלית ואינם עוד אזרחים גרמנים. מכיוון שבתעודות הצבאיות הבריטיות (שאף הן הושמדו ברובן) צוינה רק אזרחות ההורים, ולא אזרחות החייל עצמו, ומכיוון שהשלטונות הגרמניים לא ניהלו רישומים של שלילת האזרחות הגרמנית עקב קבלת אזרחות אחרת, הגיע הפרקליט הגרמני למסקנה שלא ניתן יהיה לבסס את הטענה כי מדובר בבוגדים. לכן חיפש דרך משפטית אחרת להתנכל לשבויים יוצאי-גרמניה. מוצא אפשרי נראה לו אם ניתן יהיה להוכיח כי אנשים עזבו את גרמניה בעיצומם של הליכים משפטיים נגדם, ואז אפשר יהיה אולי להתייחס אליהם כאל "עבריינים נמלטים" ולא כאל שבויי-מלחמה, אם כי לא נראה לו שניתן יהיה להעמידם בשל כך לדין צבאי. השלטונות בגרמניה נתבקשו אפוא לחקור בעברם של שבויי-המלחמה יוצאי ארץ זו על מנת לגלות אם היו מעורבים במשפטים קודם שעזבו אותה.⁴⁷ כמה שבויים שגילו בחקירתם פרטים על עברם בגרמניה, נעצרו והופרדו משאר השבויים עד שתתקבלנה תשובות לחקירות ויוחלט כיצד לנהוג בהם. בסופו של דבר צורפו לשאר השבויים במשלוח למחנה הקבע בגרמניה, ושוב לא הוטרדו בגין עברם. הבריטים, לאחר שנודע להם על כך, הסיקו את הלקח, והורו למחוקר בעתיד את ציון הלאומיות ומקום הלידה מפנקסי החייל של המתנדבים בארץ-ישראל ולהגדירם כ"ארצישראלי" בלבד, וזאת כדי למנוע אפשרות שהאויב יפלה לרעה אנשים ממוצא גרמני או אוסטרי שיפלו לידי.⁴⁸

מלבד חוקרי השבויים על הארמיה ה-12 גילו גם עיתונאים – גרמנים ומארצות נייטרליות – עניין באלפי השבויים ביוון. עיתונאים שוודים שביקרו בקורינת עם משלחת הצלב האדום סיפרו על "לפחות 1,000 שבויים ארצישראליים, שבחלקם היו פעם בגרמניה". הם הביאו סיפורים אישיים של שבויים ילידי ברלין, לייפציג וערים אחרות, וכנגד זאת ציטטו הצהרות של שבויים ערבים שהכריזו כי לא רצו במלחמה, שהיא מלחמתם של האנגלים והיהודים, והובאו ליוון בעל-כורחם.⁴⁹ עיתונאי גרמני סיפר על שיחות עם קבוצת שבויים יהודים שניסו לשכנעו, ככל הנראה ללא הצלחה, כי דמות היהודי הארצישראלי שונה מזו המוכרת באירופה, וללמדו פרק בבעיות הציונות, לרבות הספר הלבן, עליו לא שמע כלל.⁵⁰

בעשרת הימים האחרונים של חודש מאי, בעת שהתנהלה המערכה בכרתים, הורע יחסם של הגרמנים לשבויים בקורינת. העילה לשינוי היחס היתה שמועה שנפוצה על יחסם הנוקשה של הבריטים בכרתים לצנחנים גרמנים שנפלו בידיהם בשלבי המערכה הראשונים. תנועות השבויים בתוך המחנה הוגבלו, בוטל ה"שוק" שפעל בו, נאסרה הרחצה בים ונאסר על עישון

⁴⁷היועץ המשפטי (Oberkriegsgerichtsrat) של הארמיה ה-12 למחלקה המשפטית ב-OKH (Gruppe Rechtswesen), 19.5.1941, שם.

⁴⁸חוזר המפקדה הבריטית בארץ לקציני הגיוס שלה, 5.7.1941, אצ"מ, S-25\4720.

⁴⁹"Briten, Juden, Neger...", *Der Führer*, Karlsruhe, 21.5.1941.

⁵⁰רשימה של כתב צבאי גרמני על השבויים במחנה קורינת, 13.7.1941, *Das Reich*, באוסף קטעי עיתונות ב-BA-MA, RH 53-18.

בשעות הלילה. עבירות על תקנות חדשות אלה נענשו בחומרה, וכמה שבויים בריטים נורו באמתלות שונות.⁵¹

בימי יוני הראשונים החלו להגיע לקורינת שבויים שנפלו בידי הגרמנים בערי החוף הצפוני של האי כרתים. מרבית שבויי בעלות-הברית בכרתים נפלו לידי הגרמנים בספאקיה (Sphakia) וסביבתה, נמל הפינוי העיקרי שבחופו הדרומי של האי. כמו בקאלאמאטה נשבו גם כאן אלפי חיילים רעבים וצמאים על-ידי קומץ צנחנים גרמנים. בין השבויים היו גם 120 חיילים ארצישראליים. רובם, 110 איש, השתייכו לפלוגת החפרים 606, שפונתה מיוון בתחילת הפינוי משם, נתקעה באי מילוס (Milos) לאחר שספינת הפינוי טובעה, וחולצה משם ב-1 במאי על ידי משחתות בריטיות. עשרת הנותרים השתייכו לפלוגות החפרים האחרות, והצליחו להימלט מקאלאמאטה ערב הנפילה בשבי שם. שבויים אחרים הסתירו את זהותם הארצישראלית, והזדהו כבני לאומי אחרים.⁵² ב-3 ביוני הגיעו שבויי ספאקיה למכלאת השבויים שהקימו הגרמנים סמוך לכפר גאלאטאס (Galatas), על חוף הים לא הרחק מקניאה (Canea). המכלאה הוקמה בחיפזון בשדה פתוח, שררה בה צפיפות רבה, ולא היו בה תנאי קיום מינימאליים. על 6,000 השבויים שנלקחו בספאקיה נוספו כאן כמה אלפי שבויים שנתפסו במקומות אחרים באי, רובם מאנשי חיל המצב של הראקליון (Heraklion). השבויים מוינו על-פי לאומיותם, ולבני כל לאום הוקצה חלק מן המחנה והוקמו גדרות בין החלקות השונות. תחום מיוחד הוקצה ל-300 הקצינים השבויים. ליד המחנה הוקמה מכלאה נוספת ובה רוכזו השבויים היוונים – חיילים שנמלטו מיוון ונלחמו לצד הבריטים בכרתים.

במשך כל תקופת קיומו של המחנה הזמני בגאלאטאס, עד תחילת 1942, לא הגיעו אליו אנשי הצלב האדום, לא נתקבלו בו דברי דואר וחבילות, והשבויים היו מנותקים מן העולם לגמרי. ניתוק זה איפשר לגרמנים להנהיג יחס קשוח יותר מזה שהיה מקובל ביוון או במחנות הקבע בגרמניה.⁵³ העדויות המעטות על מחנה גאלאטאס אינן מזכירות חקירה מסודרת של שבויים ארצישראליים. בדו"חות הגרמניים על חקירות השבויים מדובר על יחידות בריטיות לוחמות בלבד, וככל הנראה הסתפקו החוקרים בזיהויין ובבדיקת מסלול הקרבות שבהם השתתפו עד בואן לכרתים.⁵⁴ על הלכי-הרוח בקרב השבויים, היחסים בין בריטים לאחרים, דעתם על הגרמנים והמוראל שלהם בכללו עמדו הגרמנים באמצעות סוכנים שהוחדרו למחנה והופיעו בו כשבויים.

לאחר שקבוצות שבויים ראשונות הועברו לקורינת כבר בתחילת יוני 1941 נותרו בכרתים כ-6,500 שבויים מצבא האימפריה, וביניהם כל הרצישראלים. בתחילת יולי נשלחו באונייה

⁵¹ סלודש, שם, עמ' 67; יורדן, שם, עמ' 81-82.

⁵² ראה א' כ"ץ, "בשבי כרתים", ספר ההתנדבות, עמ' 602 ואילך.

⁵³ שם, עמ' 607-611.

⁵⁴ מברק קצין הקישור של ה'אבוור' (Abwehr) ביוון למשרד הראשי של ה'אבוור' בברלין, BA-, 23.6.1941, MA, AOK 12, 75091\2.



לסאלוניקי 2,300 מהם, בדרכם לגרמניה. 1,900 נשלחו בשבוע שלאחר-מכן, אולם מגפת שיתוק הילדים שפרצה במחנה קניאה הביאה להפסקת ההעברה למשך כמה חודשים.⁵⁵ הארצישראלים, פרט לבודדים, היו בין המועברים ראשונה לגרמניה.⁵⁶ במחנה גאלטאס נותרו כ-1,700 שבויים.⁵⁷ היחס הנוקשה לשבויים שנותרו במחנה הזמני, התנאים הקשים בו והתארגנות מהירה של מחתרת מקומית גרמו לכך שנעשו ניסיונות בריחה רבים, וחלק ניכר מהם הסתיים בהצלחה. בתחילת אוקטובר התחדשה העברת השבויים לגרמניה. באי נותרו כ-800 שבויים בריטים ו-4,500 יוונים. בגלל גל הבריחות הזדרזה המפקדה הגרמנית להעביר את האנגלים ליבשת.⁵⁸ המשלוחים תכפו בסתיו של 1941, ובסוף אותה שנה נשאו בכרתים מאות שבויים בלבד. השבוי הארצישראלי האחרון שנותר באי, אריה ל"ץ, שהתחזה לחייל דרום-אפריקאי, נמלט מן המחנה אל הפארטיזאנים ערב העברתו לגרמניה, ב-29 בדצמבר, ובאביב 1942 הגיע לארץ-ישראל.⁵⁹

ביוני 1941 הוחל בחיסול המחנה בקורינת ובהעברת השבויים מיוון לגרמניה. קשיי הובלה ימית הניאו את הגרמנים מלבצע את תוכניתם הראשונה, לפנות את השבויים בדרך הים לסאלוניקי ומשם ברכבות לגרמניה. מכיוון שהחליטו לפנותם בדרך היבשה נאלצו להמתין עד שהארמייה ה-12 תעזוב את יוון ויתפנו צירי התנועה ומסילות-הברזל. נראה, אם כי אין לכך סימוכין מפורשים, שהעברת יוון (פרט לסאלוניקי) לשלטון כיבוש איטלקי החישה את חיסול המחנה והעברת השבויים לשטח גרמני. פירוש ההעברה לגרמניה היה צמצום ניכר בסיכויי ההצלחה של ניסיונות בריחה. השבויים הבינו זאת, וערב היציאה מן המחנה גדל מספרם של המנסים לחמוק ממנו ולהיבלע באוכלוסייה האזרחית. אחרים התכוונו להימלט במהלך המסע לגרמניה. ראשונים הוצאו ממחנה קורינת האיטלקים, שהוחזרו לצבאם, והיוגוסלאווים. לאחר-מכן נשלחו לגרמניה, דרך סאלוניקי, הקצינים הבריטים. כעבור ימים מספר הוחל בהעברת שאר השבויים, לפי קבוצותיהם הלאומיות.⁶⁰ הם צעדו אל תחנת הרכבת, נדחסו לתוך קרונות-בקר סגורים והובלו לאתונה, ומשם לסאלוניקי.⁶¹ כאן הוחזקו השבויים קרוב לשלושה שבועות במחנה זמני, שקלט אז גם את השבויים שהועברו מכרתים. לראשונה נערך חיפוש בכליהם ונלקחו חפציהם. המשטר במחנה-מעבר זה היה נוקשה יותר מזה שהורגלו לו בקורינת. ככל הנראה היתה זו תוצאת גל הבריחות בדרך מאתונה, שממדיו התבררו

⁵⁵ דו"ח של קצין ממודיעין הארמיה ה-12 על דיונים שניהל בכרתים בעת ביקור באי, BA-MA, BOX 253\569, 7.7.1941.

⁵⁶ כ"ץ, שם, עמ' 612.

⁵⁷ לפי מכתב תלונה של הקצין הבריטי האחראי במחנה למפקד המחנה, BA-MA, RW 4\320, 24.7.1941.

⁵⁸ מודיעין לאפסנאות במפקדת הארמיה ה-12 בעקבות ביקור של אחד מקציני המפקדה בכרתים, BOX 253\569, שם, 12.10.1941.

⁵⁹ כ"ץ, שם, עמ' 623-627.

⁶⁰ יורדן, שם, עמ' 90, מספר כי פונה ב-9 ביוני, בקבוצה האחרונה שעזבה את קורינת. נראה שקביעת התאריך אינה מדויקת, שכן ירושלמי, שם, עמ' 44, מספר שהארצישראלים עזבו את המחנה ב-11 ביוני, ולא היתה זו הקבוצה האחרונה לפינוי.

⁶¹ יורדן, שם, עמ' 90-94; ירושלמי, שם, עמ' 44-47.

לגרמנים כאשר הגיע המסע לתחנתו זו. בסאלוניקי מנעו הגרמנים מן הארצישראלים לצאת לעבודה מחוץ למחנה. כנראה חששו שהשבויים, רבים מהם (אנשי פלוגת הסווארים) ילידי העיר, יצליחו להימלט ולהיבלע באוכלוסייה המקומית. לפיכך הקפידו על ניתוק כל מגע בין השבויים לבין התושבים. אלה האחרונים, שכבר הרגישו את נחת זרועו של שלטון הכיבוש, היו כאן מסויגים יותר מתושבי קורנית ואתונה, שהתייחסו לשבויים בלבביות מופגנת.⁶²

ימים אחדים לאחר הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, בסוף יוני 1941, עזבו השבויים את סאלוניקי בדרכם לגרמניה. שוב נסעו 50 איש בקרון-בקר סגור. היחס הקשוח, הצפיפות, הרעב, הצמא ותנאי התברואה עשו את הנסיעה, שנמשכה חמישה ימים וחצי לגיהנום. המסע הסתיים בגבול יוגוסלאוויה-אוסטריה ב-3 ביולי 1941. כאן פוצלה הקבוצה הארצישראלית לשני מחנות זמניים: וולפסברג (Wolfsberg) ומארבורג (Marburg). במחנות אלה נתקלו הארצישראלים לראשונה כציבור בבעיית יהדותם, ובהתייחסות מיוחדת ושונה אליהם בתור יהודים. חרדתם היתה גדולה, בעיקר משום שטרם נערך רישומם הרשמי כשבויים על-ידי הצלב האדום, ולא היתה ביקורת ממשית על היחס אליהם. במחנה וולפסברג הופרדו היהודים משאר השבויים ופוצלו גם בינם לבין עצמם: בדומה למה שנעשה בסאלוניקי, נאסר כאן על יהודים יוצאי גרמניה ואוסטריה לצאת לעבודה, והם הופרדו מהשבויים יוצאי ארצות אחרות, שנשלחו למקומות שונים בסביבה במסגרת קבוצות-עבודה. גם במארבורג בודדו 600 השבויים היהודים משאר השבויים, ופשטו שמועות שיחויבו גם לשאת סימן-היכר מיוחד.⁶³ ככל הנראה היה יסוד לשמועות אלה. היה זה ערב הטלת גזרת הטלאי הצהוב על יהודי גרמניה (שהונהג בספטמבר 1941) והממונים על המחנות התלבטו, בהעדר הוראות מפורשות כיצד יש להתייחס ליהודים שבקרבת השבויים הנתונים לפקודתם. הספקות נפתרו סופית רק בתחילת 1942, כאשר המחלקה הממונה על ענייני המלחמה בפיקוד הגרמני העליון (OKW) הסבירה למפקדי מחנות השבויים, בעניין השבויים היהודים מכל הצבאות, כי: "סימונם המיוחד של היהודים ברייך בכוכב הוא צעד של הממשלה הגרמנית שנועד לאפשר את זיהויים של היהודים ברחובות, בחנויות וכו'. שבויי המלחמה היהודים אינם נושאים כל כוכב יהודי, אולם יש להפרידם במידת האפשר מן השבויים האחרים."⁶⁴

קבלת-הפנים האדיבה יחסית שזכו לה השבויים במארבורג לא העידה על הצפוי להם במחנה זה. "מכת הכינים היתה ממארת כאן יותר מאשר בכל מחנה אחר", כותב סלודש בזיכרונותיו. עיקר הזמן הוצא לעמידה בתור לחלוקת המזון, ו"נהגו בנו לא כבחיילים אלא כבאסירים". מדי פעם נערכו חיפושים וחקירות, הוחרמו חפצים אישיים, ונערכו רישומים שמיים של השבויים

⁶² סלודש, שם, עמ' 69-72.

⁶³ ח' גלובינסקי, "ארבע שנים", ספר ההתנדבות, עמ' 659.

⁶⁴ קובץ הוראות מס' 11 של מחלקת הממונה על שבויי המלחמה ב-, OKW, BA-MA, RW6V 270, 11.3.1942, (Kriegsgefangenenwesen).



על-פי ארצות מוצאם. בסוף יולי נסתיימה תקופת המכלאות הזמניות ומחנות-המעבר, והשבויים יצאו ברכבת – למחנה הקבע בלאמסדורף (Lamsdorf) שבשלזיה.⁶⁵ בכך נסתיים הפרק הראשון, ואולי הקשה ביותר, של פרשת השבי. השלב שבין נפילתו של חייל בשבי ועד הגיעו למחנה שבויים קבוע ומסודר, העומד תחת פיקוח הצלב האדום וכפוף לאמנות הבינלאומיות, הוא שלב של חרדה ואי-ביטחון, היעדר זכויות, ניתוק ובידוד. לכל אלה נוספו הקושי האובייקטיבי שבתנאים הארעיים, הטלטול ממקום למקום, והתוספות שהוסיפו להם הגרמנים: הרעבה שיטתית, תברואה לקויה, העדר טיפול רפואי ומשטר עונשין חמור. כל אלה היו מנת חלקם של השבויים כולם: אנגלים, אוסטרלים, ניוזילנדים, קפריסאים, הודים ויוגוסלבים. לשבויים היהודים נוספו חרדות המיוחדות להם בלבד, תוצאות אי הוודאות באיזה יחס נקטו כלפיהם הגרמנים. הרגשת בדידות זו של חודשי השבי הראשונים יצרה בין השבויים היהודים הרגשה של שותפות-גורל וסולידאריות. יסודותיה של התפתחות זו הונחו כבר בשבועות הראשונים ביוון ובמחנות שבאוסטריה. עיקרה היה בשנות השבי במחנה בלאמסדורף ובקבוצות העבודה.

במחנות השבויים בגרמניה

ראשונים להגיע למחנה-קבע היו הקצינים שהועברו מיוון לפני שאר השבויים, בסוף יוני. שלושת הקצינים הארצישראלים הופרדו משאר השבויים ונשלחו עם קצינים בריטים למחנה השבויים לקצינים בביבראך (Bieberach) שבדרום-גרמניה, אשר כינויו היה Oflag V. כבר בסתיו 1941 נתגלו במחנה זה, שהיה סמוך לגבול השווייצרי, שני ניסיונות לחפירת מנהרות בריחה. ערב זאת הועברו רובם, כ-3,500 איש, למחנה וארבורג (Warburg) שבבווסטפאליה (Westfalen).

בווארבורג אמנם נחפרו מנהרות רבות בניסיונות בריחה, אולם מתקני ההרתעה של המחנה פעלו כל אימת שהחפירה הגיעה לגדר, וסיכלו את כל הניסיונות. לפיכך ניסו קצינים לברוח בטיפוס על הגדרות. לאחר שאחד מהם הצליח נשלחו כמחצית מהקצינים השבויים למחנה חדש, אייכשטאדט (Eichstadt) בבאוואריה, ושם ישבו שלושת הקצינים הארצישראלים כשנה ורבע. בתחילת 1944 הועברו כ-120 קצינים, ובהם שלושת הארצישראלים, למחנה חדש, רוטנבורג (Rotenburg).⁶⁶

השבויים הערבים מארץ-ישראל הופרדו עם בואם לגרמניה ונשלחו לסטאלאג III D, מקום שהיו נתונים לתעמולה אינטנסיבית של ערבים משתפי-פעולה עם הגרמנים ובראשם המופתי הירושלמי. בחורף 1941/42 ביקרו שליחיו במחנה במטרה לגייס מתנדבים ללגיון הערבי

⁶⁵ סלודש, שם, עמ' 76-82.

⁶⁶ על החיים במחנות השבויים ראה ש' הכהן "מן השבי הגרמני", 1973; אלבום רישומיו של ש' הכהן מתקופת השבי הגרמני *Contrasting Shadows*, חיפה, 1972; סקירת בן-אהרון בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 13.6.1945, עמ' 16-20.

שהקים על מנת להשתתף "בשחרור המזרח התיכון". כמאה מהם התנדבו מיד. המסרבים הועברו ללאמסדורף והצטרפו שם לשאר הארצישראלים: "במחנה שלנו התנהגו בדרך כלל יפה, השתתפו בשמחה ובערות בכל הופעותינו, למדו עברית ובהצלחה".⁶⁷

למחנה לאמסדורף בשלזיה (סטאלאג VIII B) הגיעו, בתחילת אוגוסט 1941, 1,160 שבויים ארצישראלים בשתי קבוצות. הם הצטרפו שם ל-12,000 שבויים בריטים וכ-7,000 בני עמים אחרים – צרפתים, בלגים, פולנים ויוגוסלבים.⁶⁸

כבר ב-1940, במערכה בצרפת, קבעו לעצמם הגרמנים כלל שלא להקים מחנות מיוחדים לשבויים יהודים. הם העדיפו שהצרפתים עצמם יתבדלו מהיהודים, יתכחשו להם, ויתבעו להוציאם לעבודה מחוץ למחנות. באותו זמן עדיין שקלו את האפשרות לסמן את השבויים היהודים בסימון מיוחד.⁶⁹ בדומה לכך חשבו שגם הבריטים יתבדלו מעל הארצישראלים, אולם עד מהרה התברר להם כי טעו. נציגי השבויים הבריטים בלאמסדורף הבהירו כבר בימים הראשונים כי כזאת לא יקרה אצלם, ובצינורות דיפלומטיים נרמז להם שגם ממשלת בריטניה תעמוד על כך שיינתן יחס שווה לשבויים היהודים.

קצין גרמני אמנם הודיע לשבויים החדשים עם בואם כי "אתם פלשתינאים, אבל בעינינו דינכם כדין שבויים בריטים. כל החובות והזכויות החלות על חבריכם השבויים האנגלים – חלות על עליכם!" אך מהוותיקים שמעו הארצישראלים כי הסגל הגרמני נבוך ואינו יודע כיצד לנהוג בהם. כך, למשל, הודיעו כי חבילות הצלב האדום מבריטניה לא תחולקנה לשבויים הארצישראלים. נציג השבויים הבריטים, סרג'נט-מייג'ור שריף, הודיע כי במקרה כזה יסרבו גם השבויים הבריטים לקבל את חבילותיהם. הגרמנים נרתעו, והחבילות חולקו בין כל השבויים.⁷⁰ עוזרו של שריף, ג' לו, ששימש גם כנציג הצלב האדום במחנה, הקריא באוזני השבויים החדשים את תקנות אמנת-ג'נבה, והדגיש במיוחד את התקנה המקנה זכות למש"קים לסרב לצאת לעבודה. הגרמנים היו רגישים במיוחד לשאלת עבודת המש"קים, שכן השבויים ראו בכך סיוע למאמץ המלחמתי של האויב ונמנעו ככל האפשר מלעבוד. בא-כוח השבויים הארצישראלים, סרג'נט-מייג'ור א' שוסטרמן, נפגש עם צוות ביקורת של השגרירות השוויצרית ודיבר אתם על בעיה זו. נערכה שיחה מרובעת בהשתתפות איש השגרירות, סרג'נט-מייג'ור שריף, שוסטרמן ומפקד-המחנה הגרמני והוסכם כי היחס לארצישראלים יהיה זהה בדיוק לזה שניתן לבריטים: הם יקבלו את חלקם בחבילות, והמש"קים יהיו רשאים

⁶⁷סקירת קרלנבים בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 13.6.1945, עמ' 40.
⁶⁸על מחנה לאמסדורף באותה תקופה ראה דו"ח נציגי השגרירות השוויצרית על ביקור בסטאלאג VIII B, אוגוסט 1941, W.O. 224\27, עמ' 1-3.
⁶⁹בולטין מס' 1 של המחלקה לענייני שבויים ב-BA-MA, RV 6\270, OKH.
⁷⁰סלודש, שם, עמ' 86-90; סקירת גלובינסקי בישיבת הוועה"פ של ההסתדרות, שם, עמ' 25.

להחליט אם ברצונם לעבוד או לא, תוך ציון התקנה הקובעת שרק שבויים עובדים מקבלים תשלום.⁷¹

לאחר שבוע-שבועיים של הסתגלות החלו השבויים להישלח לעבודה מחוץ למחנה.⁷² רוב השבויים (15,800) חולקו ל-300 קבוצות-עבודה, שהתגוררו במחנות נפרדים. כ-4,000 איש נשאו במחנה לאמסדורף, וביניהם 148 שבויים יהודים, בשיכון נפרד. משלחת הצלב האדום, שביקרה בדצמבר 1941 באחת מקבוצות-העבודה היהודיות הקטנות, דיווחה כי היחס ליהודים זהה לזה שניתן לכלל השבויים, ולדברי השבויים היהודים כך המצב גם בקבוצות עבודה אחרות.⁷³

מכאן ואילך עברו אנשי קבוצות-העבודה תהליך ארוך של מלחמה בפגעי החורף, של עמידה על זכויותיהם מול שומרים ומשגיחים גרמנים, של מאבק על תנאי עבודתם וסדרי אספקת המזון, ושל גיבוש פנימי, תוך טיפול באנשים שהתרפסו, הלשינו או גנבו. מאמץ עקבי נעשה להפסקת המסחר בין שבויים לשומריהם ובין שבויים לבין עצמם. באחדות מן הקבוצות המאורגנות יותר במחנות-העבודה הונהג שיתוף בחלוקת החבילות ובבישול המזון בכלל. בהדרגה החלו לפתח גם פעילות תרבותית: הוראת עברית לעולים חדשים, הוצאת עלון וארגון חוגים לנושאים שונים.⁷⁴ תוך כדי כך הגיעו השבויים לעתים מזומנות לכלל התנגשויות אלה על נושאים עקרוניים, ואחרות היו תוצאה של עצבנות ועימותים אישיים. התנגשויות מעין אלה, על רקע משמעותי, לא היו אופייניות לשבויים יהודים דווקא. הן אירעו לעיתים קרובות בין שבויים בריטים לשומריהם הגרמנים, ולא פעם נסתיימו בצורה טראגית, כששומרים גרמנים הרגו חיילים בריטים ותירצו זאת בטענות כאילו ניסו הללו לברוח. התנגשויות אירעו אפילו בין שבויים ערבים לחיילים גרמנים, למרות ניסיונם של הנאצים למשוך את השבויים הערבים לצדם על מנת שיתגייסו ללגיון הערבי שהוקם על-ידי המופת.⁷⁵

השבויים בגרמניה היו הקרובים ביותר מבני היישוב, מבחינה גיאוגראפית ונפשית, ליהודי אירופה הכבושה בידי הנאצים. פיזורם בקבוצות-העבודה הביא אותם לקרבת קבוצות של עובדי-כפייה יהודים מפולין. לראשונה נפגשו בני הארץ עם קבוצה כזאת ליד התעלה בגלייוויץ (Gleiwitz) בחורף 1942. שיחתם בעברית נקלטה על-ידי כמה מעובדי הכפייה היהודים, וכך נוצר הקשר הראשון. במרוצת הזמן מצאו השבויים תחבולות שונות להיפגש אתם, ושמעו מהם על הנעשה בגיטאות בפולין. הם הצליחו לשחד את שומריהם והגניבו להם מנות-מזון,

⁷¹ ראה לעיל הערה 68.

⁷² מכתב השבוי א' זלברג להוריו, 2.9.1941, אצ"מ, S-25\4720.

⁷³ דו"ח הצלב האדום על ביקורים בקבוצות העבודה E-253 ו-E-287 של מחנה סטאלאג VIII B, 13.12.1941, W.O. שם.

⁷⁴ סקירת קרלנבוים שם, עמ' 35-38; סלודש, שם, עמ' 100-121.

⁷⁵ פסק דין של בית משפט צבאי גרמני, שדן למאסר שבוי ערבי על שתקף – לפי כתב האישום – שומר גרמני, 24.6.1942, העתק בג"מ, D\95\411.

סיגריות ותרופות. מפגש קצר זה נמשך כעשרה ימים, עד שקבוצת היהודים מפולין הועברה למקום-עבודה אחר ועקבותיה נעלמו.⁷⁶

בחורף 1942/43 נפסקו זמנית עבודות החפירה בתעלה, והיו שבויים שהועסקו בעבודות שונות בעיר גליוויץ הסמוכה. כאן נפגשו ביהודים מקומיים ואפילו בקרובי-משפחה בעת שהועסקו בעבודות שירותים שונות ברחובות העיר. גם כאן מצאו השבויים דרכים שונות לשתף את היהודים הללו בחלוקת "מפעל העזרה לחורף" שבה הועסקו.⁷⁷ פגישה נוספת עם יהודים אירעה באותו חורף במחנה בלכהאמר (Blächammer) שם עבדה קבוצת שבויים במפעל גומי סינתטי בצד עובדי כפייה יהודים ורוסים, ובהם קבוצת נערים יהודים מערי גאליציה המערבית.⁷⁸

בסתיו 1942 חל שינוי חמור לרעה ביחסם של הגרמנים לשבוייהם הבריטים. היה זה תוצאת הפשיטה הלא-מוצלחת על דייפ (Dieppe), שבה נפלו בידי הגרמנים שבויים קנדים רבים ומסמכים ובהם ההוראה "לא לקחת שבויים".⁷⁹

למשבר כללי זה בין גרמניה לבריטניה והדומיניונים בענייני השבויים היה היבט ארצישראלי מיוחד, אשר בעטיו נמנו השבויים הארצישראלים עם הנפגעים במיוחד מצעדיהם של הגרמנים. בקיץ 1942 הגיעו לראשונה למחנה השבויים בלאטרון שבויים גרמנים. חיילי פלוגות ה"באפס" ששמרו על השבויים במחנה זה התעמרו במקצת בשבויים הגרמנים ואלה התלוננו על כך בפני הקונסול הספרדי, ששימש כבא-כוחה של ממשלת גרמניה בארץ. הקונסול דיווח לברלין, והגרמנים הגיבו בצעדים נגד השבויים הארצישראלים. שמונים ושניים מהם, כולם מש"קים, הועברו כבר באוגוסט 1942 למחנה עונשין מיוחד, סטאלאג 319, בחולם (Cholm) שליד לובלין. למחנה זה הועברו גם 68 שבויים בריטים. אמנם היחס אליהם היה זהה, אך היה זה יחס גרוע במיוחד.⁸⁰ השבויים ניסו לרמוז על כך במכתביהם ולהזעיק את המוסדות בארץ לפעולה.⁸¹

⁷⁶ סלודש, עם, עמ' 122-130. על פגישה אחרת באותה תקופה, עם קבוצת עובדי כפייה יהודים מצ'כוסלובקיה, מספר א' גלנץ, המאבק בכבלי השבי, רחובות, תשכ"ו, עמ' 116-120.

⁷⁷ סקירת גלובינסקי, שם, עמ' 28; סלודש, שם, עמ' 135-137.

⁷⁸ סלודש, שם, עמ' 140-144.

⁷⁹ ראה פקודת ה-OKH על כך מ-26.10.1942 ב-BA-MA, RW 6\270; ראה גם דו"חות השגרירות

השווייצרית על ביקור בסטאלאג VIII B, 28.11.1942, ו-W.O., 5.3.1943, שם.

⁸⁰ על כבילת שבויים ארצישראלים ראה דו"ח השגרירות השווייצרית מ-5.3.1943, שם; גלנץ, שם, עמ' 208-214, וכן מכתבו של פ' רוזנבליט (רוזן) להנהלת הסוכנות מ-19.5.1943, אצ"מ S-25\4720. על מחנה חולם ראה מכתב הצלב האדום בקאהיר לסוכנות מ-9.3.1943, שם. בדו"ח זה יש שגיאות עובדתיות רבות, המתגלות מתוך השוואה לדו"ח נציג הצלב האדום שביקר במחנה, 12.2.1943, W.O., שם.

⁸¹ לדוגמה גלויה מהשבי מ' מזרחי לאשתו, 8.11.1942, אצ"מ, שם: "שרה היקרה, לכי לאדון דואר היום ומסרי לו את מיטב איחולי... איחולים לכל המשפחה, לד"ר בוכמן ומשפחתו. מיטב האיחולים למר מכים אותנו. מיטב האיחולים למר יחס רע. מיטב האיחולים למר ערומים ולמר בקור. נשיקות לכל הילדים...".

המכתבים הגיעו לארץ בינואר 1943, והגיעו כמה משפחות להפעיל לחצים על הסוכנות, שמגיעה עם הצלב האדום ועם השלטונות הבריטיים בקשר למצב השבויים לא היו ידועים לציבור.⁸²

אנשי הסוכנות הרגיעו את הפונים, והבטיחו להם כי "אנו עושים את כל אשר ביכולתנו כדי להקל על גורלם המר של שבוינו".⁸³

בפברואר 1943 אפשרו הגרמנים לנציגי הצלב האדום לבקר במחנה העונשין בחולם. אנשי הצלב האדום סיכמו את ביקורם:

"מחנה 319 הוא מחנה שהוקם במיוחד כצעד תגמול: אין להשוות אותו למחנה רגיל. הוא נבנה בצורה הרבה יותר שטחית ומרושלת מהאחרים. יתר-כל-כן, היחסים בין השבויים לשומריהם אינם טובים במיוחד."⁸⁴

בתחילת מארס הודיע הצלב האדום בקאהיר לסוכנות היהודית כי "הגרמנים מוכנים להחזיר את השבויים מחולם ולפרק את המחנה, אם יפוזר המחנה בלאטרון. הודענו לג'נבה שהשבויים הגרמנים כבר נשלחו לפני כמה חודשים מארץ-ישראל למצרים, ואין בלאטרון שבויים גרמנים. אנו מקווים עתה שמחנה חולם יפוזר בקרוב."⁸⁵ בסוף מאי הועברו המש"קים שהוחזרו מחולם למחנה נפרד, ליד נירנברג, שהיו בו תנאים משופרים.

בסתיו 1942 שבה אחת מקבוצות-העבודה למפעל הגומי בבלכהאמר. שוב שימש מפעל זה מקום מפגש בין השבויים היהודים לעובדי-כפייה, בהם קבוצות נשים יהודיות מגאליציה. עתה החלו השבויים לשמוע על אקציות במקומות שונים אך מבלי שעמדו על הקשר ביניהן ועל היותן חלק מתוכנית השמדה שיטתית אחת. כאן פגשו גם בעובדי-כפייה יהודים שגורשו ממערב-אירופה, מהולנד ומצרפת, וראו כיצד נשלחים מן המחנה החלשים ושאינם מסוגלים לעבודה, בלי לדעת כי הם נשלחים למחנות ההשמדה. בשיחות חשאיות שהצליחו לקשור עם יהודים נודע להם על קיומם של יודנראטים, על ארגוני התנגדות, ועל תאים ציוניים במחתרת.⁸⁶

לבד מפרשת מחנה חולם התרבו בסוף 1942 ותחילת 1943 התנגשויות בין שבויים יהודים לשומריהם הגרמנים. ידיעות על כך הגיעו לארץ במרום במכתבי השבויים.⁸⁷ בעקבות פניות

⁸²ד"ר י' גלנר להנהלת הסוכנות, 24.1.1942, וגב' א' מירצ'ק לסוכנות, 8.4.1943, ש. ש. ש. מ' סימון, אל ד"ר קלנר, 3.2.1943, ש. ש. אחת מדרישותיהם של בני המשפחות היתה לפרסם עיתון שיוקדש לידיעות על מצב השבויים דוגמת ה-*Prisoners of War News* שהופיע בבריטניה. נימוקה של הסוכנות לדחות בקשה זו מעניין מבחינת האור שהוא שופך על רקעם החברתי של השבויים, המשקף את ההתנדבות לצבא הבריטי בתחילת המלחמה בכללה: מספר השבויים שהיו להם קרובים בארץ לא עלה על 400 (מתוך כ-1,700). ראה מכתבו של סימון אל מירצ'ק מ-16.4.1942. ש. ש. במאי 1943 הוחלט בסוכנות להפיץ חוזר מטעם הוועד למען החייל בין קרובי השבויים בארץ, שסיפר את הידוע לסוכנות על מצבם ותנאי שביים, ונתן הנחיות בכל הנוגע לקשרי דואר ומשלוח חבילות (טיטות החוזר, מ-4.5.1943 ש. ש.).

⁸⁴דו"ח הצלב האדום על ביקור בסטאלאג 319, 12.2.1943, W.O., ש. ש.

⁸⁵הצלב האדום בקאהיר לסוכנות, 9.3.1943, אצ"מ, ש. ש.

⁸⁶סלודש, ש. ש. עמ' 153-150.

⁸⁷ראה למשל מכתבו של השבוי א' סלפטר מ-31.5.1943, הרומז על שביתת-רעב בת שישה ימים, שבסופה השיגו השבויים את תביעותיהם, אצ"מ, ש. ש.

הסוכנות לשלטונות ביקרו נציגי השגרירות השווייצרית במארס 1943 בשלוש מבין קבוצות-
העבודה של שבויים יהודים.

המבקרים השווייצרים התרשמו כי השבויים הוכו. הם התלוננו בפני המפקח הכללי על שבויי
המלחמה ב-OKW ודרשו ממנו לדאוג לכך שהיחס לשבויים היהודים יהיה זהה לזה שזוכים
בו כל השבויים הבריטים האחרים.⁸⁸

המקרים החמורים ביותר אירעו בקבוצת-עבודה גדולה, בת 365 שבויים, שעבדה במכרות
הפחם ביאבוז'ינו (Jawozno).⁸⁹ שניים מן השבויים נורו על-ידי שומריהם בתוך המכרה: ב-
13 בפברואר נורה ונהרג עזרא נאסר. כעבור 12 יום נורה ונהרג יצחק סזלר, לאחר קטטה
שהתחילה בפרובוקציה של המשגיחים הגרמנים, שהצליחו לבודד אותו מיתר השבויים.
בעקבות שני מעשי רצח אלה הכריזו השבויים על שביתת רעב ועבודה. בתחילה נטו
הגרמנים לראות בשביתה מרד, ולהגיב בהתאם, אולם לאחר הרהור נוסף העדיפו להמתין.
הושגה פשרה לפיה חזרו השבויים לעבודה ולמחנה הגיעה ועדת חקירה גרמנית, ובעקבותיה
ועדה של נציגי הצלב האדום והשגרירות השווייצרית.⁹⁰ השגרירות הבריטית בשווייץ, שלה
נמסרו דו"חות הביקורים, מיהר לדווח למשרד החוץ על היחס הגרוע ליהודים בקבוצות-
העבודה ועל רצח שני השבויים.⁹¹ מאידך גיסא טענו השווייצרים בפני הבריטים כי הפגיעות
בשבויים היהודים הם מעשים חריגים, ובהסתמך על בדיקות שנעשו במחנות רבים בגרמניה
הם הגיעו למסקנה ברורה, שבדרך כלל היחס לשבויים יהודים זהה לזה שניתן ללא-יהודים.⁹²
ואמנם, באותה תקופה נורו ונהרגו במכרות שבאותו אזור גם שבעה שבויים אוסטריים
ושבעה בריטים, ועוד כמה בריטים נורו אגב ניסיונות בריחה.⁹³

ביאבוז'נו נזדמן לשבויים הארצישראלים לראות, בדרכם לעבודה, את מחנה אושוויץ, ולשמוע
מאחד ממנהלי העבודה הגרמנים על הנעשה בו. בסוף תקופת עבודתם במכרה נפגשו בו עם
קבוצת אסירים יהודים שהובאו מאושוויץ. למרות הפיקוח ההדוק יותר על אסירים אלה
הצליחו לעתים להגניב להם מזון ואף לקשור אתם שיחה. ביניהם מצאו כמה מחבריהם
המתנדבים יוצאי סאלוניקי שנמלטו מהשבי ביוון, חזרו לעיר הולדתם ונשלחו לאושוויץ עם

⁸⁸ דו"ח השגרירות השווייצרית על ביקור בקבוצת העבודה E-456 בקאלקאו, 6.3.1943; ראה גם דו"ח על
ביקור בקבוצת העבודה E-479 בטארנוביץ, 10.3.1943, W.O., שם.

⁸⁹ על העבודה במכרות והיחסים עם המפקחים ראה סלודש, שם, עמ' 162-169.
⁹⁰ שם, עמ' 176-177.

⁹¹ דו"ח השגרירות השווייצרית על ביקור בקבוצת העבודה E-561 ביאבוז'נו, 9.3.1943, ומכתבי השגרירות
הבריטית בברן למשרד החוץ בלונדון, 19.4.1943-24.4.1943, W.O., שם. הגרמנים ניסו לשכנע את
המבקרים כי השבויים הם שמפירים משמעת, ואף העמידו למשפט מסודר שניים מהם, בטענה שניסו לשחד את
שומריהם. ראה מכתב המזכיר הראשי של ממשלת המאנדאט לב' ג'וזף, 26.10.1943, אצ"מ, S-25\4753.

⁹² משרד החוץ השווייצרי למשרד החוץ הבריטי, 22.4.1943, מצוטט במכתב משרד המושבות לסוכנות בלונדון
מ-2.6.1943, אצ"מ, S-25\4720.
⁹³ סלודש, שם, עמ' 177.



שאר יהודי הקהילה. למרות שפנו בעניין זה לצלב האדום לא נעשתה פעולה בעניינם והם נותרו כלואים כאזרחים, ולא כשבויי מלחמה, עד 1945.⁹⁴

בחודשים הראשונים של 1944 חוסלו מרבית המחנות של עובדי כפייה יהודים בשלזיה, ומגע השבויים אתם נותק. רק אנשי קבוצת-העבודה שליד גליוויץ עוד הוסיפו לקיים קשר עם פועלי כפייה יהודים ממערב-אירופה ששכנו לידם. בעזרת שוחד הושג הסדר עם הממונים על שמירתם של עובדי הכפייה, ולפיו נשלחו כ-20 מהם מדי יום למחנה השבויים, שם קיבלו בגדים ומזון. מלאמסדורף הועברו לקבוצה משלוחי העזרה עבור היהודים שכללו סיגריות, סבון, בגדים, קופסאות שימורים מחבילות הצלב האדום וכסף מזומן. גם השבויים הלא-יהודים השתתפו בהכנת משלוחי עזרה אלה, ושריף הגדיל את מנת החבילות שהוקצבה לקבוצתו של קרלנבוים על חשבון מנת המחנה המרכזי כדי שזו תוכל לפרנס גם את השכנים היהודים. המשלוח האחרון כבר לא הגיע ליעדו – במחצית 1944 נשלחו להשמדה אחרוני הפועלים.⁹⁵

שבויי יוון וכתרים אמנם היוו את רוב מניינם ובניינם של השבויים, אולם למן תחילת 1942 החלו להגיע לארץ ידיעות על חיילים ארצישראלים נוספים שנפלו בשבי בנסיבות ובמקומות אחרים והתגלגלו למחנות שבויים שונים. עשרים וארבעה שבויים מיחידות שונות, שנשבו במערכות המדבר המערבי, הועברו למחנות שבויים באיטליה, ומשם הודיעו כי תנאי שביים סבירים ויחסייהם עם השבויים בני הלאומים האחרים טובים.⁹⁶ כמה חיילים ארצישראלים ששירתו ביחידות בריטיות נפלו בשבי הגרמני, אך נשלחו לא ללאמסדורף, כי אם למחנות שבויים אחרים בגרמניה, שם נבלעו בתוך המון השבויים הבריטים. על קיומו של אחד מהם, למשל, נודע בדרך מקרה, כאשר הגיעה הודעה על כך שהועמד לדין יחד עם שניים מחבריו הבריטים בעוון קשרים שקשרו עם נשים גרמניות בעת עבודתם המשותפת בבית-חרושת גרמני בעיר נורדהאוזן (Nordhausen). שלושת השבויים הללו נמצאו בסטאלג IX C.⁹⁷

שתי שנות שבי וניתוק מן המשפחות עוררו לא מעט בעיות משפחתיות. השבויים דאגו לגורל הנשים שנותרו מטופלות בילדים וללא מפרנס, מבלי לדעת אם יש מי שמטפל בהן ומסייע להן.⁹⁸ אחרים הוטרדו בשל קשרי דואר משובשים, והיו כאלה ששאלת הנאמנות של נשותיהם הציקה להם.⁹⁹

⁹⁴ שם, עמ' 182-184.

⁹⁵ סקירת קרלנבוים, 13.6.1945, שם, עמ' 39-40; סלודש, שם, עמ' 215-216.

⁹⁶ מכתב ב' עוזיאל לסוכנות, 1.3.1942, ומכתב ש' קהלני למערכת דבר, 5.4.1943, אצ"מ, S-25\4753.

⁹⁷ משרד החוץ השווייצרי לשגרירות הבריטית בברן, 20.4.1943, העתק באצ"מ, S-25\4720.

⁹⁸ ראה למשל מכתבו של השבוי א' ברגמן לשרתוק, 25.4.1943, ותשובתו המרגיעה של סימון מ-10.9.1943.

וכן חליפת המכתבים בין השבוי ה' קומפארט לסימון, כולם באצ"מ, S-25\4753.

⁹⁹ ראה על כך למשל ידיעה מ-22.5.1944 (אצ"מ, S-25\4722).

בלאמסדורף נמצאו בסוף 1943 1,258 שבויים יהודים, 218 מהם במחנה המרכזי, ו-1,040 בקבוצות-העבודה.¹⁰⁰ בשבועות שלאחר-מכן פורקו קבוצות אחדות ולמחנה הוחזרו 200 שבויים נוספים. התנאים במחנה הורעו מששוכנו בו שבויים שהועברו מאיטליה ערב כניעתה והכפילו כמעט את אוכלוסייתו, מבלי שיורחבו המתקנים והמגורים. עומס העבודה, במיוחד במכרות, גדל, ואנשי הצלב האדום סברו כי הוא מוגזם.¹⁰¹ בנובמבר 1943, עם המשך הנסיגה הגרמנית בחזית המזרחית ובאיטליה והעברתם של מחנות שבויים לאזורים פנימיים יותר, ארגנו הגרמנים מחדש את מערכת מחנות השבויים שלהם. במסגרת זו פוצל המחנה בלאמסדורף. שלוחתו בטשין (Teschén) נקראה מעתה סטאלאג VIII B ואילו המחנה הראשי כונה סטאלאג 344.¹⁰² לצד אוכלוסייה בריטית בעיקרה נמצאו בו גם בני לאומים שונים. להוציא את האמריקאים נפלו כולם בשבי תוך שירות בצבא הבריטי ונחשבו בעיני הגרמנים לשבויים בריטים. המחנה נמסר עתה לידי יחידת מחנות שבויים שהוחזרה מן החזית הרוסית, והשינוי הארגוני גרר אחריו עד מהרה שינוי ביחס שניתן לשבויים.¹⁰³

במאי 1944 נודע על מקרה נוסף של רצח שבויים. שוב אירע הדבר בקבוצת-העבודה שהועסקה במכרות הפחם, הפעם בביסמארקהוטה (Bismarckhütte) שליד בויטן (Beuten), שם נרצחו השבויים קראוזה ואייזנברג. היה זה בתקופה של בריחות רבות ממחנות השבויים בשלזיה, בעיקר של שבויים רוסים, ככל הנראה בהשפעת הידיעות על התקדמות הצבא האדום. הגרמנים נעשו עצבנים וחשדנים, החמירו את הוראות הביטחון, והיו מהירים בלחיצה על ההדק כל אימת שנדמה להם כי שבו מנסה לברוח. שני הנרצחים אכן ניסו לברוח והתחבאו בקרבת המחנה שבו עבדו. הם נתגלו, הופרדו משאר השבויים, ונורו. קראוזה מת במקום ואילו אייזנברג נפצע קשה, הועבר לבית-חולים, הספיק לספר שם את פרטי המקרה ונפטר כעבור שבועות מספר.¹⁰⁴ ביום שבו נורו השניים נשלחו מכתבי אזעקה לארץ ולמשלחת הסוכנות בקושטא והצלב האדום נתבקש לחקור בדבר.¹⁰⁵ לאחר שהגיעו לארץ שבויים שהוחלפו, אשר תיארו את המצב ביתר הרחבה, נתבקשה הסוכנות בלונדון לפעול להכללתו של המשגיח הגרמני האחראי על קבוצת-העבודה ברשימת פושעי המלחמה.¹⁰⁶

בקיץ 1944 הוצאו ממחנה לאמסדורף וקבוצות-העבודה המסונפות אליו מאות שבויים ארצישראלים במסגרת חילופי שבויים מוקדמים או כהכנה לקראת חילופין כאלה. שבויים

¹⁰⁰ דו"ח ביקור של נציגי השגרירות השווייצרית בסטאלאג VIII B, W.O., 29.6.1943, שם.
¹⁰¹ דו"ח ביקור של נציגי הצלב האדום בסטאלאג VIII B, ובקבוצת-עבודה המסונפות אליו, 26.8.1943, שם.
¹⁰² פקודת ארגון מס' 51 של מחלקת הממונה על שבויי מלחמה ב-OKW, 18.11.1943, BA-MA, RW 6\273, S-25\4720, 21.5.1944, ומכתבו של כהן לשרתוק, 28.6.1944, S-25\4720, אצ"מ, 28.7.1944, שם.

¹⁰³ דו"ח ביקור של נציגי השגרירות השווייצרית בסטאלאג 344, W.O., 7-8.2.1943, שם.
¹⁰⁴ סלודש, שם, עמ' 236-234.
¹⁰⁵ מכתביו של השבוי א' שליט מ-21.5.1944, אצ"מ, S-25\4753, ומכתבו של כהן לשרתוק, 28.6.1944, S-25\4720, אצ"מ, 28.7.1944, שם.
¹⁰⁶ סימון אל לינטון, 28.7.1944, שם.



נוספים התגלגלו למחנות אחרים, לאחר בריחות או שהיות בבתי-חולים ובתי-סוהר, שמהם פוזרו בצורה מקרית על פני כל רחבי גרמניה.¹⁰⁷ בסטאלאג 344 נשאו בסך הכל 540 שבויים יהודים, 220 במחנה עצמו ו-320 בקבוצות-העבודה.¹⁰⁸ הצפיפות הכללית במחנה גברה, כמו במחנות השבויים האחרים שעל אדמת הרייך. הנסיגה הגרמנית במזרח ובמערב הביאה לפינויים של מחנות שבויים רבים ויושביהם הועברו למחנות הקיימים בפנים גרמניה. ההפצצות הגוברות של בעלות-הברית על אדמת גרמניה יצרו בעיית ביטחון קשה, והגרמנים ניסו לשנות את פריסת המחנות. התנועה המוגברת של שבויים ממחנה למחנה והצפיפות הגדולה בתוכם, יחד עם ההרגשה הכללית שסוף המלחמה, ואתו תבוסתה של גרמניה, קרבים והולכים, גרמו שניסיונות הבריחה יהיו תכופים יותר ושהגרמנים ינקטו בצעדים נגדיים, ובהם סימון מיוחד של בגדי השבויים כדי להקל על זיהויים בשעת בריחה.¹⁰⁹

בתחילת 1945, עם התקדמותו של הצבא האדום לעבר קו האודר במזרח, והתפוררות השלטון והחזית הפנימית בגרמניה, החלו הגרמנים לפנות מחנות-שבויים וקבוצות עובדים מערבה. בתוך האנארכיה הכללית התפזרו השבויים לכל עבר. בני המזל שבהם שוחררו עד מהרה על-ידי הצבא האדום. מרביתם החלו לנדוד – ברגל, ברכב וברכבת – ברחבי גרמניה. הם הועברו ממחנה אחד למשנהו, נקראו מדי פעם לסייע בעבודות דחופות של פינוי מפולות והריסות, "טורטורו" על-ידי שומריהם אובדי העשתונות – עד ששוחררו, בקבוצות קטנות ובמקומות שונים ומרוחקים זה מזה, על ידי צבאות בנות-הברית המתקדמים. רובם הוחזקו על-ידי הגרמנים עד כניעתם. כמה מהם כוחם לא עמד להם במצוקת ימי השבי האחרונים והם כשלו ונפלו על סף השחרור.

בריחות מן השבי

חלק בלתי-נפרד מפרשת השבי במלחמת-העולם השנייה מהווים ניסיונותיהם החוזרים ונשנים של השבויים להימלט מן השבי ולנוע בהסתר אל טריטוריה ידידותית או נייטרלית על מנת לשוב ולהצטרף ליחידותיהם. למעלה ממאה שבויים הצליחו בניסיונם; רבים נוספים ניסו ונכשלו. היו בורחים שהגיעו לתורכיה ומשם לארץ-ישראל. אחרים חצו את הים התיכון והגיעו למצרים. כמה מהם תרמו את חלקם למאמץ המלחמתי בהצטרפם לשורות הפארטיזאנים ביוגוסלביה וביוון. הללו הגיעו לארץ בסוף המלחמה, כאשר נוצרו קשרים סדירים עם תנועות ההתנגדות, ומטוסי תובלה וצוללות יכלו להגיע לעתים מזומנות לחופים ולשדות-נחיתה מאולתרים בבלקן. בורחי השבי שחזרו לארץ היו מקור המידע הראשון על פרשת הנפילה

¹⁰⁷ ראה גלנץ, שם, עמ' 275 ואילך.

¹⁰⁸ דו"ח ביקור של נציגי השגרירות השווייצרית בסטאלאג 344, W.O., 21-22.9.1944, שם.

¹⁰⁹ OKW לפיקודי המחוזות הצבאיים של הרייך, 5.9.1944, ו-5.11.1944, OKW ;BA-MA, RW 6\273, 4.12.1944, ומחלקת הכלכלה הצבאית ב-OKW למחלקת הממונה על שבויי מלחמה, למיניסטר השיכון, 5.12.1944, שם, Arb 128\3, 4.



בשבי ועל תנאי חייהם של השבויים. הבאים אחריהם הביאו מידע חשוב הן מבחינה מודיעינית-צבאית והן על מצבם של היהודים בארצות הבלקן.

חלק ניכר מן הבורחים מהשבי ביוון נמלטו בהיותם בדרך לגרמניה ביוני 1941. מסע זה סיפק הזדמנויות מגוונות לבריחה, על-ידי קפיצה מן הרכבת בשעת נסיעתה האיטית בין ההרים, ובמיוחד בשעת המסע הרגלי באזור לאמיה (Lamia), במרכז יוון. כאן היתה המסילה הרוסה, ולפיכך הורדו השבויים מן הרכבת והוצעדו ברגל עשרות קילומטרים. בעיקולי הדרכים ובחניות-הביניים בכפרים הצליחו כמה עשרות להימלט. אחד מאלה היה קורפורל בן-גרשון, שנמלט באחד הכפרים והגיע במהרה לארץ דרך תורכיה.¹¹⁰

לא בכל המקרים התייחסו התורכים באהדה לשבויים-הפליטים שהגיעו לארצם. אחד השבויים נעצר למשך כמה חודשים בעוון ריגול, מכיוון שנשא עמו מפות ותרשימים ששלחו למודיעין הבריטי אנשי מחתרת יוונים. כעבור חודשיים שוחרר בהתערבות השגרירות הבריטית ונשלח לארץ.¹¹¹ במקרה אחר גירשו התורכים שבוי נמלט חזרה אל מעבר לגבול היווני.¹¹² שבוי אחר, פריץ יורדן, נמלט בשעת המסע לגרמניה והגיע לסאלוניקי. גם הוא, כמו בורחים אחרים, חיפש סיוע אצל יהודי המקום ונתקל בהסתייגות – ולמעשה בסירוב – בגלל חששם של יהודי סאלוניקי לגורלם הם. לעומת זאת נעזר רבות ביוונים – כפריים ועירוניים – שהסתירו אותו בבתיהם, ציידו אותו במזון, באינפורמציה ובתעודות מזויפות, וסייעו לו ולאחרים לחצות בסירות את הים האיגאי ולהגיע לחוף התורכי.¹¹³

בקיץ 1941 עמדו גם הגרמנים על פעולותיה של מחתרת יונית, העוסקת בהברחת קצינים וחיילים יוונים שרצו להצטרף לצבא היווני החופשי שהתארגן במצרים, ואגב כך גם בהברחת שבויים בריטים.¹¹³ כמה שבויים בורחים נעזרו ברשת זו, ועם בואם לארץ דיווחו על כך למוסדות וביקשו לגמול טובה ליוונים שסייעו להם להימלט, ולהחזיר להם את הוצאות הדרך והסירה.¹¹⁴

לא כל הבורחים מהשבי ביוון המשיכו מיד בדרכם לארץ. רבים מהם הסתתרו בכפרים וחלקם הצטרפו ליחידות הפארטיזאנים שהתארגנו בהרים. הם מצאו דרכים להודיע על קיומם וליצור קשר עם משפחותיהם בארץ, ושלחו להם מכתבים בידי חיילים יוונים שנמלטו מיוון כדי להצטרף לצבא היווני החופשי, שהחל להתארגן אז במחנה כפר-יונה שממזרח לנתניה. היו שבויים בורחים שנשארו ביוון חודשים ושנים. בינתיים הסתדרו, במיוחד הסלוניקאים דוברי היוונית מפלוגת תפעול הנמלים, בעבודות שונות בסאלוניקי ובאתונה. היו שגויסו על-

¹¹⁰ תחקירו של קורפורל בן-גרשון, 20.8.1941, אמ"ע, תיק 1101.

¹¹¹ תצהיר ד' אייזנברג, תיקי ו"פ, מס' 1460.

¹¹² עדות י' בן-יעקב, שם, מס' 1273.

¹¹³ דרכו של יורדן מיוון חזרה לארץ-ישראל תוארה בספרו *בריחתי מן השבי*.

¹¹³ דו"ח הנספח הצבאי בנציגות הגרמנית ביוון, 6.9.1941, BA-MA, AOK 12 75091\1.

¹¹⁴ ברלס (אז מנהל מחלקת הגיוס של הסוכנות) למחלקה המדינית, 14.12.1941, אצ"מ, S-25\4720.



ידי הגרמנים (בתור אזרחים יוונים) ונשלחו לעבודות-כפייה.¹¹⁵ כמה מהם זוהו בסאלוניקי כשבויים-בורחים על-ידי הגסטאפו ונעצרו. חלקם נשלחו למחנות-שבויים בגרמניה ואחרים, שלא יכלו להוכיח את זהותם כחיילים גורשו עם יהודי סאלוניקי לאושוויץ בקיץ 1943. השבויים שהגיעו לארץ נחקרו על-ידי משרד החקירות של הש"י בחיפה, שסייע לשירותי המודיעין הבריטיים בחקירת הבאים מאירופה הכבושה. הם סיפרו על המצב ביוון, על הרעב שם, ועל גירוש היהודים למחנות בפולין. בנוסף לכך מסרו פרטים על תנועת ההתנגדות היוונית, על אמצעי התגמול שנוקטים הגרמנים, ועל נתיבי הבריחה מיוון לתורכיה.¹¹⁶ בשנים 1943-1944 השתכללו דרכי הבריחה עם הפעלתו המסודרת של ה-A Force, יחידה שטיפלה בהברחת שבויים, בעיקר טייסים. כמה שבויים נמלטים שעוד שהו בתקופה זו ביוון הוברחו ממנה יחד עם טייסים בריטים ואמריקאים.¹¹⁷ עדויות השבויים שנמלטו ביוון יוצרות תמונה מוסכמת כמעט על הכל, לפיה הסתייגו יהודי המקום ממתן עזרה וסיוע לבורחים. לעומת העזרה הרבה שהושיטו להם יוונים. הללו סייעו להם במתן מחסה, מזון, ביגוד, כסף, מורי דרך, תעודות מזויפות ובהברחתם בסירות אל החוף התורכי. ללא סיוע זה, שגבר על מחסומי השפה והתקשורת, לא ניתן להעלות על הדעת את תנועת השבויים אל החופים, והפלגתם מהם.¹¹⁸

אחדים מהשבויים הבורחים שחברו לפארטיזאנים נשאו ולחמו אתם עד לשחרור יוון בידי הצבא הבריטי בסתיו 1944. כך נדדו על פני האפירוס (Epirus) והגיעו לאלבניה. היו ביניהם אנשים שצורפו למשלחות הקישור הבריטיות שנשלחו מטעם ה-SOE אל הפארטיזאנים. אחד מאלה היה יעקב הובר, שנמלט מהשבי בקפיצה מן הרכבת וחזר לסאלוניקי.¹¹⁹ היו שבויים שקפצו מן הרכבת לגרמניה בעת שעברה ביוגוסלביה. כמו ביוון, קיבלו גם הם עזרה ראשונית מתושבים מקומיים. לאחר-מכן הופקד גורלם בידי קציני-צבא יוגוסלאוויים מאנשי המחתרת של גנרל מיכאילוביץ', ואלה העבירו אותם למקום מבטחים. השבויים קישרו בין הפארטיזאנים לבין קבוצות של יהודים, ודאגו להעברתם אל שטח הכיבוש האיטלקי. השבויים גם נקלעו למלחמות הפנימיות בין הצ'טקנים והפארטיזנים. למזלם הצליחו ליצור קשר עם משלחות-קישור בריטיות והצטרפו אליהן. הם אימנו פארטיזאנים מקומיים וביצעו אתם פעולות-חבלה במסילות-הברזל. כאשר עזבו המשלחות הבריטיות את הצ'טקנים, לקחו

¹¹⁵ ראה למשל עדות ח' הגואל, תיקי ו"פ, מס' 1422, עדות מ' חנוכה, שם, מס' 1435, ועדות י' מרש, שם, מס' 1398.

¹¹⁶ עדותו של השבוי הנמלט מנחם יצחק, 15.8.1943, אצ"מ, J-12\122. עדות צ' חבר, תיקי ו"פ, מס' 1395. כן ראה תחקירו של שבוי נמלט אחר, 28.9.1943, אצ"מ, S-25\4720.

¹¹⁷ עדות א' קולר, תיקי ו"פ, מס' 1454.

¹¹⁸ יוצאת מכלל זה עדותו של י' בלייפדר, הטוען שגורש מכפר יוני לאחר שזוהה כיהודי, ולעומת זאת נעזר במשפחה יהודית בסאלוניקי. שם, מס' 1405.

¹¹⁹ עדות ב' חממי, תיקי ו"פ, מס' 1463. עדות י' כהן, שם, מס' 1404; עדות א' ישועה, שם, מס' 1434; עדות ש' סגל, שם, מס' 1440.

אתם את הארצישראלים. לאחר חודשיים במחיצת הפארטיזאנים של טיטו הוטסו בסוף מארס 1944 לאיטליה ומשם לארץ.¹²⁰

הבריחה מן המחנות הזמניים ביוון או מהרכבת הנוסעת לגרמניה היתה ספונטאנית ומאולתרת ומרבית השבויים נמלטו בשלבים ראשונים אלה של תקופת השבי. האחרון שבהם קפץ מן הרכבת באוסטריה, ככל הנראה בדרך מוולפסברג ללאמסדורף. אוסטרים אנטי-נאצים הסתירוהו והעבירו אותו ליוגוסלביה. מכאן נדד, בעזרת הפארטיזאנים היוגוסלובים, עד לגבול היווני, ומשם המשיך בדרכו לארץ.¹²¹

קשה יותר היתה הבריחה מן המחנות הקבועים ומחנות-העבודה בשלזיה. המרחק למזרח התיכון היה גדול הרבה יותר, האוכלוסייה הסובבת על-פי רוב היתה עוינת לשבויים בכלל, וליהודים בפרט. שבוי בורח נזקק לבגדים אזרחיים, לתעודות מזויפות, לכסף גרמני מזומן, למפות ועזרי ניווט או למורי-דרך. לבריחות ספונטאניות ומאולתרות לא היה מקום בתנאים אלה והדרך היחידה היתה הבריחה המאורגנת, המתוכננת מראש, המאושרת על-ידי הגורמים הקובעים את ענייני הבריחה במחנה, בעזרת הרשתות המחתרתיות שהפעילו הבריטים באירופה הכבושה כדי לסייע לשבוייהם הבורחים. במחנה לאמסדורף פעלה ועדת-בריחות שריכזה כספים, תעודות, כרטיסי-נסיעה ואמצעי-זיוף. ועדה זו קבעה תור לבריחות, היתה קשורה עם רשת של סייענים ותדרכה את הבורחים. היא שתכננה את חפירת המנהרות או בריחות בדרכים אחרות.¹²²

הארצישראלים בלאמסדורף היו שותפים מבוקשים למבצעי בריחה בעיקר בשל שליטתם בשפות אירופיות ולעתים גם מפני שהכירו את השטח בנתיב הבריחה המתוכנן. לרוב היה מצורף אחד מהם לקבוצה קטנה של שניים-שלושה בריטים או אוסטרלים. רבים מן הבורחים נתפסו: בגרמניה, במים הטריטוריאליים של שוודיה, או בהונגריה. בודדים הצליחו להגיע לבריטניה, למזרח התיכון או לארץ נייטרלית.

כבר בסתיו 1942 נודע בארץ, מרמזים שנכללו בכמה מכתבים של שבויים, כי ישנם שבויים שניסו או מתכננים לברוח. ההנחה היתה ששבויים אלה לא יוכלו להגיע מגרמניה למזרח התיכון, וינסו לכן להגיע לבריטניה, לשווייץ או לצרפת של וישי. לפיכך נתבקש שרתוק, שיצא אז ללונדון, לברר אם אמנם הגיעו שבויים כאלה למקום מבטחים. ארבעה שבויים ארצישראלים אכן הצליחו לברוח מאיטליה ולהגיע לשווייץ.¹²³ שבוי אחר, א' ירושלמי, שהיה

¹²⁰תחקיר שבוי שחזר מיוגוסלביה במשרד לחקירת הבאים מאירופה בחיפה, 8.6.1944, אצ"מ, S-25\10005; עדות א' אופטובסקי, ו"פ, מס' 1402.

¹²¹חזר חייל ארצישראלי מן השבי הגרמני באוסטריה, "הבוקר", 5.10.1941.

¹²²סלודש, שם, עמ' 226-227.

¹²³מ' יובל אל מ' סימון, 22.10.1942, אצ"מ, S-25\4720; תרשומת של שרתוק בלונדון, 22.11.1942, אצ"מ, S-25\6033. ל' כהני מהסוכנות בז'נבה אל ל' לאוטרבאך, ירושלים, 7.6.1944, אצ"מ, S-25\4722.

מן הבורחים ביוון, נתפס והועבר למחנה בגרמניה. גם משם הצליח לברוח והגיע לארץ-ישראל דרך יוגוסלביה ואיטליה.¹²⁴

מספר הבורחים אינו ידוע. ההערכות נעות בין 150 (מספר המקרים שבהם טיפלה ועדת-הפיצויים בסוף שנות ה-50) ל-300 (ההערכה המאכסימאלית מפי שבויים ששוחררו במסגרת החילופים המוקדמים בסוף 1944). כל מקרה ומקרה של בריחה הוא סיפור הרפתקאות בפני עצמו, שאינו קשור לסיפורי הבורחים האחרים. בכל זאת בולט חלקם היחסי של הבורחים בכלל השבויים הארצישראליים: גם אם נאמץ את המספר המינימאלי – 150 – מדובר ב-10 אחוזים מכלל השבויים שהצליחו בבריחתם. כמעט כל השבויים שנמלטו והגיעו לכוחות הבריטיים המשיכו בשירותם, ואחדים מהם אף התנדבו עם שובם לתפקידים מיוחדים שבהם יוכלו לנצל את הניסיון שצברו בבריחתם.¹²⁵

שחרור השבויים

שבויים משוחררים העסיקו את המוסדות בארץ זמן רב לפני סיום המלחמה. בעת הנפילה בשבי נמצאו בין השבויים קרוב ל-100 פצועים, שנפגעו בעת הקרבות ביוון או בהפצצות מן האוויר בזמן הנסיגה וההמתנה לפינוי. שבויים נוספים נפצעו או חלו בתקופת השבי, ובהיותם בלתי-כשירים לעבודה קיוו להחלפתם המוקדמת. כמה מהם לא זכו לכך ונפטרו ממחלתם או מפצעייהם בבתי-החולים שבמחנות השבויים. הסוכנות היהודית גילתה מן ההתחלה דאגה מיוחדת לגורלם של השבויים הפצועים, וביקשה לכלול אותם בכל תוכנית חליפין מוקדמים. מכיוון שהמשא-ומתן בין הבריטים לגרמנים בעניין זה התפוצץ, נזכרו אנשי המחלקה המדינית בתקדים ממלחמת-העולם הראשונה, וביקשו להעביר שבויים פצועים קשה לטריטוריה נייטראלית, דוגמת שווייץ.¹²⁶ הגרמנים סירבו, וחילופי הפצועים נדחו עד לסתיו 1943. לעומת זאת הוחזרו ארצה בתחילת אותה שנה שבויים פצועים שנפלו בידי האיטלקים.¹²⁷ גם הפצועים הבריאים שבידי האיטלקים הקדימו ברובם להשתחרר. חלקם, מאלה שנפלו בשבי בטבורוק ביוני 1942, שוחררו כבר בסוף אותה שנה עם התקדמות הארמייה השמינית במדבר.¹²⁸ השאר שוחררו לאחר הפלישה לחצי-האי האפניני בספטמבר 1943. שבויים בודדים הועברו על-ידי הגרמנים צפונה ונמלטו בשלבים מאוחרים יותר, כאשר

¹²⁴ על פרטי בריחותיו והרפתקאותיו של ירושלמי ראה ספרו *שלושה שברחו לעיל*, הערה 14.
¹²⁵ כמו הובר וירושלמי, שנזכרו לעיל, וכן א' אופטובסקי, שעם העברתו מיוגוסלביה לאיטליה התנדב ליחידת צנחנים בריטית, ו"פ, מס' 1402, ו' אליטש, שם, מס' 1415.
¹²⁶ סימון לנציג הצלב האדום בקאהיר, 23.12.1941, אצ"מ, S-25\4720.
¹²⁷ עדות השבוי המשוחרר י' רייס, 13.6.1943, אצ"מ, J-12\122.
¹²⁸ קצין הרישום והתשלומים לארצישראליים אל המזכירות הראשית מ-19 ו-25 באוקטובר 1943, ו-24 בנובמבר 1942, ג"מ I 95\41 D, וכן "ארבעה חודשים בשבי", *איגרת לחיילים וחיילות*, 6.2.1943, עמ' 2-5.



צבא בעלות-הברית פרץ את הקו הגותי בקיץ 1944.¹²⁹ מעטים נותרו ביוון, שם הוחזקו בכלא הצבאי אברוף (Avaroff) באתונה, ושחררו על-ידי הצבא הבריטי בנובמבר 1944.¹³⁰ בסוף אוקטובר 1943 בוצע הסכם חילופין ראשון של שבויים פצועים וחולים, בו נכללו גם שבויים ארצישראלים. החילופין נערכו בבארצלונה שבספרד, ומשם נשלחו 52 מהשבויים היהודים ללונדון ו-9 למצרים.¹³¹ בעקבות הסכם זה עתידים היו להתבצע חילופין נוספים, ובמחנה לאמסדורף ביקרו מדי פעם ועדות שוויצריות לבדוק ולאשר את המועמדים להחלפה. במאי 1944 נערך מבצע נוסף של חילופי שבויים פצועים וחולים. הוחלפו 698 גרמנים כנגד 100 אמריקאים ו-890 מאנשי חבר העמים הבריטי, בתוכם 22 ארצישראלים. קודם לכן צריך היה להבטיח את הפסקת ההפצצות על צירי התנועה שבהם נעו הרכבות המובילות את השבויים מן המחנות אל הגבול הצרפתי-ספרדי. הפוגה זו בהפצצות, תוצאת הרצון להבטיח את שלום השבויים בדרכם, היתה אחד המניעים העיקריים להסכמתם של הגרמנים לחילופין.¹³²

לנוכח תכיפות הקצב של החילופין המוקדמים, ולקראת השחרור ההמוני הצפוי בתום המלחמה, נערכו הבריטים לתכנון קליטתם של השבויים המשתחררים. במסגרת זו החליטו כי השבויים הארצישראלים יועברו עם שחרורם לבריטניה, יקבלו שם את הטיפול הרפואי ויעברו את מסלול החקירה, ולאחר-מכן יישלחו למזרח התיכון. לשם כך החליטו להקים בבריטניה מחנה קליטה ומעבר מיוחד לארצישראלים, שהסגל הקבוע שלו הורכב מבני הארץ.¹³³

ככל שהתקרבה המלחמה לסיימה גבר קצב השחרור המוקדם. בספטמבר 1944 שוחררו והגיעו למחנה הקליטה החדש בניוקאסל (Newcastle) שבצפון אנגליה כ-50 שבויים ארצישראלים.¹³⁴ כעבור חודש הגיעה לבריטניה קבוצה נוספת, גדולה בהרבה מקודמותיה, ובה כ-200 שבויים משוחררים, רובם ארצישראלים ומיעוטם קפריסאים.¹³⁵ בינואר 1945 התבצע הסכם החילופין האחרון בין הגרמנים לבריטים. במסגרתו הגיעו לשווייץ 41 שבויים ארצישראלים (ועוד שני לא-יהודים). מכאן המשיכו למארסיי שבצרפת והלאה לבריטניה.¹³⁶ הציפייה לשחרור הקרוב היתה מהולה בלא-מעט חרדה מפני הצפוי לשבויים באנארכיה אשר תלווה – כך חשבו – את התמוטטותם ונסיגתם של הגרמנים. ב-5 בינואר 1945 ביקרו נציגי

¹²⁹ עדות ל' בנדבה, תיקי ו"פ, מס' 1412.

¹³⁰ עדויות מ' מעברי וב' מורגנשטרן, שם, מס' 662 ו-752.

¹³¹ חליפת מברקים בין סימון ולינטון, 31 באוקטובר – 1 בנובמבר 1943, אצ"מ, S-25\4753; דו"חות קצין הרישום למזכירות הראשית, 1 ו-8 בנובמבר 1943, ג"מ, שם, II.

¹³² תזכיר משרד המלחמה לוועדת ראשי המטות, 30.4.1944, ותזכיר ועדת המשנה לרפטריאציה של מינהל שבויי המלחמה, 13.5.1944, W.O.193/346.

¹³³ בריגאדיר ווליי לשרתוק, 19.6.1944, אצ"מ, S-25\4721.

¹³⁴ ג' הירש (אבנר) אל מ' סימון, 20.9.1944, אצ"מ, S-25\4851.

¹³⁵ משרד המלחמה למפקדה הראשית במזרח התיכון ולמפקדת הצבא בארץ-ישראל, 19.10.1944, \169, W.O.15659.

¹³⁶ ליכטהיים אל הסוכנות, 15.1.1945, אצ"מ, S-25-4721.



הצלב האדום בפעם האחרונה בלאמסדורף. על-פי דרישתו של י' קרלנבוים נועדו הוא ונאמן השבויים במחנה, סרג'נט-מייג'ור שריף, עם שניים מן הנציגים ביחידות. קרלנבוים העלה את חששותיו מפני המצב שבו יימצאו השבויים בגמר המלחמה, כאשר אנשי O.S. ינסו אולי להתנקם ברגע האחרון בשבויים היהודים. הוא הציע לאנשי הארגון הבינלאומי לפנות למפקדה הגרמנית ולהזכיר לה כי השבויים הם חיילים בריטים שווי-זכויות. נציגי הצלב האדום הסתייגו מהצעה זו, שלדעתם היתה עלולה רק לעורר כלבים ישנים מתרדמתם. הם טענו כי אין ביכולתם להתערב, וממילא לא יהיה סיפק בידי הגרמנים להתנפל על המחנות. קרלנבוים תכנן אפוא תוכנית התנגדות לשעת חירום לשתי אפשרויות: בעזרת השבויים הבריטים ובלעדיה, והוראות מתאימות הועברו מלאמסדורף לשבויים במחנות העבודה.¹³⁷

בשבועיים הבאים התקדם הצבא האדום בקצב מהיר לעבר נהר האודר (Oder). השבויים ממחנות-העבודה החלו להתפנות ללאמסדורף, והצפיפות במחנה גברה. נתגלו מקרי טיפוס ונתעורר חשש למגפה. ב-22 בינואר, בעת ביקור אחרון של משלחת השגרירות השווייצרית, נתקבלה הוראה לפנות את יושביו הקבועים של המחנה לסטאלאג VIII A שליד גורליץ (Görlitz) בשליה תחתית, מרחק 240 קילומטרים. בו ביום אחר-הצהריים יצאה למסע הארוך, שנועד להימשך 12 יום, קבוצה ראשונה של אלף שבויים.¹³⁸

השבויים הארצישראלים במחנה, שעתה נוספו עליהם כמה מאות שהוחזרו אליו ממחנות העבודה, נועדו לצאת בקבוצה השלישית. מצד אחד נראה כי חשוב לקיים גוש ארצישראלי, ומצד שני רצוי היה שלא כל הארצישראלים יצאו יחד, מחשש שהגרמנים יתנכלו להם בדרך, ומוטב שרבים ככל האפשר יצטרפו לקבוצות-שבויים אחרות. לדרך יצאו באותו יום כ-400 שבויים יהודים, ו-50 מהם שבו למחנה באמתלאות שונות. חלקם יצא לדרך למחרת בתוך קבוצות של שבויים בריטים, אוסטרלים ואחרים. באותו יום, כשנדמה היה כי הרוסים עומדים להגיע בכל רגע, פינה הסגל הגרמני את המחנה. ועדת השבויים במחנה חיפשה דרכים ליצור קשר עם הצבא האדום, וצירפה אליה לשם כך כמה ארצישראלים דוברי רוסית. כ-100 איש יצאו בלילות מן המחנה ומגמת פניהם מזרחה בניסיון לאתר את החלוץ הרוסי. בתחילת פברואר 1945 נבלמה ההתקדמות הרוסית, ובכמה קטעים הסמוכים ללאמסדורף אפילו נאלץ הצבא האדום לסגת. שבויים בורחים, שלא הצליחו להגיע אל הקווים הרוסיים, החלו עתה לחזור למחנה.

ב-10 בפברואר השתלטו הגרמנים מחדש על המחנה, לאחר שהפקירו אותו במשך שבועיים כמעט ללא שמירה. ללאמסדורף הובאו עתה שבויים בריטים, פולנים ורוסים שנאספו על-ידם

¹³⁷ סלודש, שם, עמ' 242.

¹³⁸ דו"ח השגרירות השווייצרית על ביקור בסטאלאג 344, 22.1.1945, W.O. 27\224.

בדרכים. ב-15 בחודש הוחל בפעם השנייה בפינוי המחנה. בין 1,000 השבויים שיצאו למסע מערבה נכללה קבוצה של 70 ארצישראלים.¹³⁹

במהומה שליוותה את המתקפה הרוסית בחורף 1945 התפזרו השבויים הארצישראלים ונפוצו על-פני כל גרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה. קשה לעקוב אחר גורלם מכיוון שהם התערבו בקבוצות שונות של שבויים מחבר העמים הבריטי, כל קבוצה – גלגוליה המיוחדים והמוצאות אותה. 54 שבויים ארצישראלים הצליחו באותם ימים להגיע אל קווי הצבא האדום. בתחילת פברואר שודרו שמותיהם ברדיו פולין המשוחררת ששידר מלובלין.¹⁴⁰

השבויים הועברו על-ידי הרוסים לרומניה שם המתינו להפלגה למזרח התיכון. קבוצה נוספת, בת 48 שבויים מאחת מקבוצות-העבודה, הסתתרה ב-26 בינואר עם קבלת ההוראה לצעוד מערבה, והמתינה לבוא הצבא האדום. לאחר-מכן צעדו מזרחה לעבר קראקוב, כאן נאספו על-ידי הרוסים, הועברו לאודסה, ומשם הפליגו למצרים, ובראשית אפריל 1945 הגיעו לארץ. אלה היו בין הראשונים שסיפרו בארץ על שארית הפליטה בפולין.¹⁴¹

על שאר השבויים נגזר "לבלות" עוד כחודשיים בשבי הגרמני, כשהם מטולטלים על-פני גרמניה, וכמו בימי השבי הראשונים סבלו מרעב והתעללות.¹⁴² בדרכם צירפו אליהם יהודים מבורחי מסעות המוות של מפוני מחנות הריכוז, הלבישו אותם במדים וציידו אותם באמצעי זיהוי של שבויי-מלחמה. אחת הקבוצות – זו של מפוני מחנה-העבודה בבויטן – צעדה מרחק של 1,200 קילומטרים, משלזיה דרך בוהמיה לנירנברג שבבאוואריה, עד ששוחררה בידי הצבא האמריקאי בסביבות רגנסבורג (Regensburg). כמה שבויים ארצישראלים נהרגו או נפצעו בעת הנדודים של ימי המלחמה האחרונים מפגיעות מטוסי בעלות-הברית.¹⁴³ אחרים נספו לאחר שחרורם בעת שמטוס שהטיסם לבריטניה התרסק בשמי צרפת. שלושת הקצינים שוחררו ב-12 באפריל. לאחר-מכן הוטסו לבריטן ומשם לבריטניה.¹⁴⁴ קבוצת השבויים הארצישראלית העיקרית, זו שעזבה את לאמסדורף, שמרה על ליכודה, שוחררה בראשית אפריל והגיעה כעבור ימים אחדים לבריטניה.¹⁴⁵ שבויים אחרים, שמזלם לא שיחק להם, התגלגלו עד לימי המלחמה האחרונים ממש, ימי ראשית מאי 1945, במחנות שבויים באוסטריה או במתקנים רפואיים. לאחר ששוחררו על-ידי האמריקאים נותרו לסייע בידם כמתורגמנים ולקחו חלק במצודים אחרי פושעי מלחמה ואנשי ס.ס. בתוך כך גילו גם ריכוזי יהודים משארית הפליטה בפינות שונות של אוסטריה ובאוואריה.¹⁴⁶

¹³⁹ סלודש, שם, עמ' 244-254.

¹⁴⁰ רשימת שמותיהם באצ"מ, S-25\4851.

¹⁴¹ ראה דבר, 3.4.1945.

¹⁴² ח' דוידובסקי, "מארש' האימים", החייל העברי, 7.5.1946, עמ' 2.

¹⁴³ סלודש, שם, עמ' 255-259; ראה גם מכתב חייל חבר כפר בלום לחבריו בעלון בקיבוצנו, 6.4.1945.

¹⁴⁴ בן-אהרון, מכתבים לבני, עמ' 67-68.

¹⁴⁵ סקירת קרלנבוים, שם; ומכתב קרלנבוים אל שרתוק, 24.4.1945, אצ"מ, S-25\4721.

¹⁴⁶ סלודש, שם, עמ' 259-262.



למחנה-המעבר בניוקאסל הגיעו בתום המלחמה קרוב ל-900 שבויים משוחררים. בסוף מאי הפליגה קבוצה ראשונה בת 437 איש למזרח התיכון.

קשה לקבוע באופן מדויק את מספרם של השבויים מבני היישוב. בתקופה שבה נפלו בשבי נמצאו רבים מן המתנדבים ביחידות בריטיות, ללא תו-זיהוי ארצישראלי. לא כולם נכללו בקבוצה המרכזית של השבויים – אנשי פלוגות החפרים ותפעול הנמלים – שקורותיהם בעיקר נסקרו כאן. לא ניתן לעקוב אחר המוצאות את כולם בשבי, או לסכם את מספרם. אפילו הדיווחים הרשמיים של משרד המלחמה לפארלאמנט הבריטי לקו בחסר רב.¹⁴⁷

השבויים עצמם ספרו לאחר שובם את חלליהם בתקופת השבי, והגיעו למניין של שלושים, אך הוסיפו: "ועוד עשרות נעדרים ששמותיהם לא ידועים".¹⁴⁸ כל סיכום מספרי של פרשת השבי, בנתוני השבויים, החללים והבורחים יהיה אפוא בלתי-מדויק. הסיכום המקיף ביותר שנערך על ידי השלטונות הצבאיים הבריטיים הצביע על 1514 שבויים יהודים מארץ-ישראל. עוד 169 נחשבו לנעדרים ועל 12 נוספים היה ידוע כי נהרגו בעת שביים.¹⁴⁹ נתונים אלה השתנו במעט בסוף המלחמה, עם שחרור השבויים, כאשר התברר כי חלק מן הנעדרים חזרו בשלום מן השבי. אחרים התגלו ביוון וביוגוסלביה, והתבררו נסיבות מותם בעת השבי של כמה אנשים שעד כה לא היה ידוע גורלם.

המתנדבים נפלו בשבי כשהם בלתי-מוכנים להתמודד עם היבט זה של המלחמה, בלתי-מגובשים, בלתי-מאורגנים ובתנאים של ניתוק מוחלט. מאחורי השבויים הארצישראליים לא עמד ה-M19 (הענף המטפל בשבויים במחלקת המודיעין של המטכ"ל הבריטי) ואת אתיקת ההתנהגות בשבי, את מערכת היחסים הפנימית, את עמדתם כלפי הבריטים ואת המותר והאסור ביחסים עם הגרמנים היו השבויים צריכים לקבוע ולעצב בכוחות עצמם. כל זאת בתנאים פיסיים קשים, תחת לחצים נפשיים ומתוך סיכון רב.

הגרמנים, שאף הם לא היו מוכנים להתמודד עם תופעה זו של שבויים יהודים בעלי הכרה, חיילים בצבא הבריטי – נבוכו בתחילה, אך לאחר כמה חודשים קיבלו את העיקרון של התייחסות שווה. ההתפרצויות כלפי יהודים לא חרגו מן המקובל במחנות השבויים, והיו על-פי רוב תוצאה של יוזמות פרטיות או מקומיות ולא של קו כללי שנקבע מלמעלה.

השבויים הארצישראליים היו ציבור הטרוגני ששיקף את החתך החברתי של המתנדבים לצבא. רובם היו מעפילים ובני עדות המזרח שלא נמנו לפני המלחמה עם היישוב המאורגן. רק באחדות מן היחידות החלה להתגבש מנהיגות פנימית, שהפכה להיות בהדרגה בתקופת השבי מנהיגות של ציבור השבויים כולו. החוויה הקשה המשותפת פעלה בסופו של דבר,

¹⁴⁷ כך למשל דיווח מרג'סון, מיניסטר המלחמה, לפארלאמנט ב-10 בספטמבר 1941 על 1450 שבויים ארצישראליים (כולל ערבים!) – מספר נמוך בהרבה מכפי שהתברר במרוצת הזמן.

¹⁴⁸ רשימת חללי השבי, החייל העברי, 7.5.1946, עמ' 2.

¹⁴⁹ סטאטיסטיקה תקופתית של חללים, שבויים ונעדרים, 6.9.1943, ג"מ, D\95\41\11.



לאחר קשיים ולבטים ראשונים, ללכד אותם מבחינה חברתית ולגבש אותם מבחינה לאומית. בתוך צרותיהם שלהם מצאו את הדרכים להמשיך בשליחותם, לתרום על-פי יכולתם למאמץ המלחמתי ואף לסייע ליהודים שנקרו בדרכם – למן העזרה שהגישו לעובדי הכפייה במחנות העבודה בשלזיה ועד לשחרורן של נשים יהודיות ממחנה ריכוז במקלנבורג (Meklenburg) בימי האנארכיה של שלהי המלחמה, סיוע לשרידי מסעות המוות של אסירי מחנות הריכוז שנקרו על דרכם ואימוץ ילדים משארית הפליטה והעלאתם לארץ.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, י"ד, תשמ"ב, עמ' 69–106.